

НАРОД

руско-українська радикальна часопись.

VI-тий рік.

Львів, за 1 і 15 юля 1895.

13 і 14 пр.

Редакція: улица Коперніка 26.

Смерть Михайла Петровича **ДРАГОМАНОВА.**

(Далі)

*Голоси газет ис поводу смерти
М. Драгоманова.*

БОЛГАРСКИ ГОЛОСИ.

„Млада България“.

Независимъ демократически вѣстникъ. София, 10 Юний
1895. Брой 18.

(Переклад).

Незамінима утрата нашої Вищої
Школи.

Єдина гордість нашої Вищої Школи
пропала. Михайло Драгоманов, бувший
кіївський професор, умер. Умер той вірний
борець на своїм місці. Перед-учера, у че-
твер, о 5½ години після обіду погас він
на завше, мавши ще перед обідом свою
остатну лекцію. І его ненадійна смерть

опечалила не тільки его сімю, не тільки вдячних ему учеників і приятелів, а ся сумна вістка немов грім ударила усі чесні і поступові сили в столиці Болгарії позаяк вони в его образованности, в его характері бачили єдину запоруку того, що наше студентство буде в стані приготувитися до того ступня, на якому ему треба стати в нашому народі.

Для нашої Вищої Школи особа Драгоманова незамісима, для нашої мислячої суспільности, — що казати, — для всего образованого світа — его память остаєся незгладима.

Та над усіх найбільше его рідний край, перед-історична колыска славянського племені, нещасна Україна найбільше опечалена ненадійною і ще ранньою смертю свого відродителя.

При загальній тузі его рідні, учеників, земляків і однодумців „Товариство Молода Болгарія“, котрої завдача боротися против темноти і неправди, теж уважає своїм довгом помянути память світлого ума і незалежного духа, безкористну і страдальну діяльність покійного.

Від Товариства М. Болгарія.

Михайло Драгоманов.

Михайло Драгоманов родився 1841 року в городі Гадячі, Полтавської губернії, від давньої малорускої козацької сім'ї. Вн кінчив гімназіальне образование у Полтаві і університетське у Києві, де рано відзначився політичною промовою по случаю банкету, даного в честь доктора медицини і куратора університету, Пирогова, котрого прогнано через его надто ліберальні ідеї для російського уряду. Інше як студент у Києві, від 1859—63 р., він приймав живу участь ув українському руху: видавав книжки на українській мові, основував недільні школи і т. и. Та російський уряд не дивився добрим оком на ті нововведення, і в 1862 р. недільні школи були закриті. Преподававши деякий час — після скінчення науки — у ківській гімназії, він поступив у 1865 р. у ківський університет доцентом древньої історії і в 1870 р. був вибраний академічним совітом ординарним професором. Незабаром після того він був командирований з научною цілю за границю, на 3 роки; а в 1873

р. его назначене ординарним професором, було подтверждено урядом. Через его федеративні ідеї, розвиті в его промові при відкритті его курса і в статях его у „Вѣстнику Европы“, звернені против міністра народної просвіти і після того появившіся у „Правді“ і Rivista Europea статі п. з. „Русинский або український літературний рух у Росії і Галичині“, — він був увільнений у 1875 р. по височайшому повелѣнню, без указаня ему причин того. Предлагали ему зразу перейти в який инчий університет, та він не захотів: він не бажав розлучитися з рідним краєм. Не захотів теж і предкладаного ему з великою платою місця*), і покинув добровільно рідний край.*

Город Женева, в якому М. Драгоманов осівся остаточно, стає центром малоруского руху. Там він видає многочисленні твори в малорускій мові і основує малоруский журнал Громада. В Женеві, як і в Росії, він розвивав чимало свої політичні погляди; він хотів у ліберальному зміслі перестройки Росії, препоручав федеративний принцип — рівноправність для усіх живущих у Росії народів і був противником відділення України від Росії. Супротив російських революціонерів, займав завше еволюційне становище: єдина річ, якої треба тепер зараз добиватися для Росії, по его переконанню, є політична воля. Він був завше ворогом насильних способів, у тому числі і царевбивства (див. его брошуру Le tyranicide en Russie). Що Драгоманов був правий у своїх переконаннях, доказує нам розвиток політичних подій у Росії, як і самого російсько-революційного руху. Коли минушого року праздновано его тридцятилітний юбилей, видано особний нумер радикальної часописі Народ у Галичині, котрого головним вдохновителем — як і основателем радикальної партії в загалі в Малоросії був Драгоманов, і в тому н-рі між инчими адресами був і один від лондонського російського революційного кружка, в котрому горячими словами дякувано Драгоманову за те, що вивів російських революціонерів із хибної їх думки що до політичної перестройки Росії, доказавши їм, що для Росії перш усього треба політичної волі, такої, яку Драгоманов виставив у важному в усякім згляді проєкті „Вільна Спів-

*) Касієра в однім торговім товаристві, з платою 10000 рублів у рік. М. П.

ка" — про ліберально-федеративний устрій усеї Росії. Він був еволюціоніст — ліберал, а ніяк не революціонер. Він був теж завше таким же ворогом доктринерського соціалізму, як і абсолютизму.

Твори его, печатані в Росії і Женеві, є многочисленні: історичні, етнографічні, політичні і и.

В 1889 р Драгоманова покликано из Женеви на професора в наше Вище училище де він став центром, навколо которого згрупувалися наші молоді професорські сили і дякуючи его опитности і способности, наша Вища школашла на перед. Він дав своє дорогоцінне співробітництво і Міністерському Сборнику, де напечатав свої найкращі фольклорні праці, оцінені по достоїнству всім ученим світом. Неоцінний при тому і духовий і моральний вплив, який він мав на наше молоде студенство.

Зі скромністю, яка буває у дійсно заслужених діячів, він зустрів і зроблені йому торік почесні, по случаю его юбилея

В Галичині, Австрійській частині Малоросії, Драгоманова вважали і до остатньої его мінути провідником малорускої радикальної партії. Завтра, в неділю, прийіжджають два представителі тої партії: редактор Народа і найвидніший малоруский поет, покласти вінець відродителю радикальної Малоросії.

І помер він нарешті далеко від своєї рідної країни — у Болгарії, котру він дуже любив, у котрій, можна сказати, він натуралізувався, хоть і не прийняв болгарського підданства, котре ему нераз предлагали: Драгоманов хотів остатись на завше сином своєї батьківщини і горяче надіявся, що верне у свободну Росію!

Х.

„Соціалістъ“

Органъ на работническата социаль-демократическа партия.

София, Вторникъ, 13 Юни 1895. Брой 70.

(Переклад)

Михайло П. Драгоманов.

Глухо без особливих торжественних і релігійних церемоній, в товаристві студентської хоругви, професорского тіла і купи горожан, похоронено звісного писателя, борця за волю,

професора М. Драгоманова, російского емігранта і найкращу силу нашої Вищої школи. Прогнаний зі свого рідного краю, після тридцятилітньої відважної діяльності, серед мук, недостач, блукання по чужих сторонах, він, нарешті, тихо скінчив своє страдальне життя, ставши нешкідливим російському царізові, що кілька рази пробував заманити его в свої обійми.

8 с. м. прочитавши в останнє свою лекцію, покріпившись, як завше, лікаретвом, о 5^{1/2} години вечір він спочив, попрощавшись з тятарем, яким надгородило его те „житє“. Другого дня, о 6 год. вечір, серед зливи і граду, після пяти промов, с котрих три мали професори, а дві студенти, був спущений у холодні обійми чорної землі, украшений більш як 25 розкішними вінцями, покладеними ему від вдячного ему покоління: один від студентів Вищої школи, два від російских революціонерів, з надписами, один від „русскихъ земляковъ“, другий — від „русскихъ революціонеровъ“, один від студентского товариства „Наука“ (з написом: „На бореца за свобода-та“), по одному від усіх факультетів Вищої школи і курсів історичного відділу, де покійний читав історію і т. д.

Та чи можуть же прекрасні промови, с котрих одна була закінчена навіть „проклятем російському царізму“, і розкішні вінці нагородити ту тугу, що викликала в серцях малоруского народу смерть одного з найвірніших его синів, ту втрату, яку болгарска Вища школа потерпіла в его особі?

— Ні.

Рідко бувають натури, що з моральною самовладою і рішучою твердістю идуть певно по визначеній дорозі, не боячись ударів, переслідувань, смерті, — від представителів грубого деспотизму. Тільки російский деспотизм і революційні часи можуть загартувати таких борців. Такою натурою був вельми шанований діяч Драгоманов. Іще студентом, він став на боці народу протів того убійчого абсолютизму, що міцнішає і розвивається коштом очайдушних стогнів і зойків, що видає петербургска Петропавловска кріпость пустинний Сахалін і Сибір. Захоплений українским рухом (Малоросія) він видав ряд брошур, з єдиною метою піднести політичний і духовий кругозор маси, нанести удар самодержавію і підперти вільні порядки.

Та через те, що вільний дух не сходитьсь з поліцейскою самоволею, інституцією шпінетства, бюрократії, кнута і нагайок, его скинено с професорскої катедри (1875 р.) і він став неможливим у царстві „царя-батьошки“, в ніжні обійми котрого „Товариство М. Болгарія“, немов дякуючи Драгоманову — жертві російського деспотизму — с такою радістю хотіла би пхнути болгарський народ.

„Добровільним“ вигнанцем — емігрантом він провадив далі свою попередню діяльність на полі боротьби за волю; доки, нарешті, в 1889 р. став професором у Вищій школі І тут головною его задачею було розвинути — своїми лекціями — у молодих студентів дух горожанскої і політичної волі. Кожда его лекція представляла щось закінчене, з виразною тенденцією: огида протів застарілого і зацвилого. Его історія була така інтересна, як у загалі історія розвитку вільних установ, демократизму, проводу поступових принципів. То не є історія років, дані про вихід і паданє с престолів, а є історія чисто внутрішнього культурного життя народу. І ви, що привикли тільки до „лѣтоисчислення“ по наших школах, нераз прийшли би в вохит від чаруючого, переконуючого слова 55-літнього старця, що, унесений, говорив палко, неначе молодий хлопець... Безперечно він був єдиною достойною силою, що по заслугі украшала усю Вищу школу, тай історичний факультет. Він є незамінимий, і головното, що він зовсім далекий і чужий тому „патріотичному“ водовороту, в якому, з малими виїмками обертаються наші професори, що мають за головну мету: гроші, матеріальне богацтво*).

Почитателям памяти Драгоманова — संबодолюбивим студентам треба розвивати ті чувства волі і поступу, жертвою котрих став їх учитель. Найбільша і єдино достойна пшана памяти покійника від засмученого студентства і борців за волю — се приготова на таких діячів, що не спиняться перед ніякими утисками, ані владою. Остатне прощанє, послідня сльоза, що пливе з серця перед гробом покійника, нехай з'єднається с проклятем російського царізму, що немилосердно гонить своїх чесних синів, і з рішенем на боротьбу, чесну боротьбу з ворогами робучого люду.

*) Ми думаємо, що се остатнє сказано за сильно. М. П.

„Народни Права“

Органъ на либерната партия.

Софія, 18 ий Юний 1895. Брой 69.

(Переклад).

Михайло Драгоманов.

Наша молода Вища Школа втратила найвиднішу свою силу, того єдиного, що між усіма инчими колегами с повним правом носив титло професора, тоді як инчим іще треба було незвичайної научної праці для того, щоби заслужити собі те почесне титло

Професорска діяльність Драгоманова заповнить одну з найсвітліших сторін в історії нашого вищого учебного діла, як і в нашій молодій науці. Між найвидніщими досліданнями славяно-болгарських справ, по болгарски, его праці займатимуть завше видне місце. Як професор і вчений, він ширив між нами дух дійсної науки і дійсної політичної волі, а що він мав незвичайний успіх, доказує та горяча любов, яку він збудив у своїх молодих слухачів, навіть і в тих, що в своїй крайній радикальності не ділили „помірности“ свого учителя. Зворушуюча була процесія наших молодих студентів, що серед дощу і граду, з заплаканими очима, несли городом на своїх плечах холодне тіло свого любимого професора.

Сложна була діяльність і трагічне було життя того благородного писателя. Роджений у малорускій дворянській сімїї, він неначе носив у своїй крові зародок борця за національну волю і замість того, щоби покористуватися своїми незвичайними способностями, аби зробити „карьеру“, він був засуджений блукати близько двадцяти років на чужині і бути похованим далеко від свого рідного краю.

Перехідна епоха 60-тих років, коли починався час визволення селян і запроводу ріжних юридичних і адміністративних реформ, то був час, коли Драгоманов переступив поріг кївського університету, де він у 1870 р. був вибраний приватдоцентом, а в 1873 професором. Та незабаром его завважали надто усердні урядові „корреспонденти“ і швидко стали переслідувати его за его ніби то „сенаратистичні“ тенденції. Коли питаємо себе, чого хотів молодий учений Драгоманов, то переконаємося, яке тяжке життя навіть найскромнішого писателя в „матушці“, як тільки він позволяє собі жити по

своєму переконанню. Скромні були бажання Драгоманова, він хотів, щоби его народ розвивав свою мову і свою літературу, він хотів, щоби Росія дозволила 15 мільонам Малоросів, що самі добровільно з'єдналися з московським царем, трохи вільніше дихати. Та вони нещасні тяжко ошукалися, бо головна ідея російського самодержавія є та, щоби всі народности потонули в великоруському морі, втратили свою мову, свої звичаї, — а як би вони не захотіли того, — то в арсеналі правительственной мудрости є византийсько-політичні способи, щоби найти свої спасительні політичні ліки. Тим то Драгоманова, самостійного, хоть і зі скромно-ліберальними ідеями, зробили підозрілим для уряду, що заваждав ему в его діяльності, силював его, щоби він добровільно зрікся своєї професорської діяльності, коли-ж він не схотів того, то був відставлений. Драгоманов не вмирився, він добровільно вийїхав на чужину, щоби зайнятися вільною писательською діяльністю для просвіти російської і малоруської громади про найважливіші внутрішні російські справи, щоб оживити дух інтелігенції. Учена голова в дійсному значінню того слова, він був небезпечним противником тих крайних радикальних або марксистських елементів, що дінамітними бомбами чи догматами свого учителя хотіли виратувати свою батьківщину. Від першого року своєї емігрантської діяльності Драгоманов проповідував ідею, що для Росії перш усього треба політичної волі, при якій тільки й можливий єдино нормальний поступ усіх пригнетених народностей тої деспотичної держави. Ідеалом его була адміністративно-політична автономія народностей, на основі історичних умов, і федерація всіх тих окремих елементів, коли треба, то і з одним спільним центром. Але передовсім він хотів, щоби була дана воля слова і печаті.

В Женеві, де він оселився і видавав численні публікації, — брошури на різних мовах, особливо по російськи і малоруськи, і книги, і де він займався спеціальними науковими працями, він прожив багато років у користній політичній і літературно-науковій діяльності. Краснорічивим доказом того є его етнографічні дослідди, сотрудництво в виданню звісної французької географії Реклю „Geographie Universelle“ и т. и.

Три роки Драгоманов боровся з лихою

болістю, що помалу зломила его тіло, хоть дух его був бодрий аж до остатньої мінати життя: ще в 11 годині перед обідом він читав лекцію в 12 укладав план одної літературної статі, а в 5 він був мертвий, — благородний робітник благородно умер немов би на полі битви. Ще много місяців перед своєю смертю він висказав бажанє, щоби его поховано як наймирніше, найпростіше. Скромний робітник, ворог усякої офіціальности, він бажав, щоби его останки найпростіше попрощалися з землею, і сім'ї его осталося тільки покоритись его волі.

Его жите, діяльність іще не можуть бути оцінені, як слід, бо безчисленні его писательські праці розкинені, найінтимніші моменти его життя незвісні, хоть і тепер нема сумніву, що він оставив великий слід у в'єсторії російського революційного лібералізму і малоруського народу не тільки в Росії, а і в Австрії, бо він остатнім часом був душею радикальної партії в Австрії. Він любив Славян і славянство, та любив їх розумно і уміренно, бо він був найбільшим противником усяких шовіністичних фраз і вузько національних становинц. Він сознавав, що деспотична Росія, неприязелька усякого лібералізму в цілій Європі є найголовніша перепона для нормального розвитку славянства. І рівняючи еган Славян у німецькій державі — Австрії і православно-славянської Росії, він, не будучи австрофілом, не міг не признати, що в Австрії Славяне вільно (? М. П.) віддихають, тим часом як у Росії вони стогнуть під тягарем поліцейських ланцюгів. Любячи Славян найгорячіше всего, він був європейським ученим у повному змислі того слова, і він не міг не боротись усіми силами протів стремління тої чи инчої славянської групи поневолити своїх братів.

Ось чому повинна нам бути святою пам'ять того благородного чоловіка, котрий мав щастє до смерти остатись відданим своїм свободолюбним демократичним ідеям і двічі дорожчінна тим, що після 6-ти літної педагогічної і писательської діяльності в нашої батьківщині, він спочив на віки на лоні нашої дорогої рідної землі.

Мисль.

Списание за наука, литература и критика.

Юний. Книжка IV. 1895. София.

(Переклад).

† 8 го Юня с. р. умер і 9-го був похований на протестантському кладовищі Михайло Петрович Драгоманов. Драгоманов був російським емігрантом, котрий прожив на чужині коло 20-років; остатніх 6 років він провів у Болгарії, де він був професором по історії в нашій Вишній Школі і де, по правді, уважався за найкращу преподавательську силу.

М. П. Драгоманов, малорусин по народности, родився в Полтавщині, 1842 р., і по укінченню курса наук у Київському університеті, цілком віддався тому визволяючому рухові в своєму рідному краю, за який боролись найліпші сили того краю, і для якого Драгоманов віддав усе життя своє, повне трудів, а врешті і страждань на чужині.

Глибокий знавець минулої і теперішньої історії людскости, Драгоманов ще замолоду, на студентській лавці, а потім як професор у Київському університеті, бачив і розумів, що при тому безправстві і поневоленю особи й національності в його батьківщині, 100-мільйонне населення в Росії ніколи не ступить на той поступовий шлях, що призначений людскости усім єї минулим і теперешнім єї розвитком, — єдиний шлях, що веде народи і індивідууми до щастя, доки Росія не здобуде політичної волі і права національностей на самостійне існування. Ось чому Драгоманов, — натура незвичайно обдарована, кохаюча і чесна, — з усім вогнем молодців почав будити свій народ, працюючи для того своїм пером, словом і ділом, почасти легально, почасти не легально, і тим способом створив цілий громадський рух у Південній Росії. Але як така діяльність у Росії не може бути довго скритою і терпимою, то вже в 1876 році, з Петербурга вийшов секретний наказ Київському Генерал-Губернатору, князеві Дондукову-Корсакову, інтернувати професора Драгоманова в яке далеке місто, щоб там спинити заколот здійснений неспокійним професором. Та покійний князь Дондуков обійшовся з Драгомановим дуже делікатно і людяно: замість щоб його інтернувати, він показав йому секретний Петербургський наказ і призволив єму взяти паспорт і їхати на чужину.

С того власне часу і почалось емігранство Драгоманова. Того ж самого року в Же-

неві Драгоманов почав видавати на малоруській мові вістник „Громаду“, де вже прилюдно і дуже різко проповідував ті самі принципи, що і в Києві, себ-то конечність для Росії політичної волі і федеративного ладу. Ті ж самі ідеї він проводив і в цілому ряді талановито написаних брошур, — вірцях політичних памфлетів, — писаних по російськи, що мали в свій час як найбільшу популярність у Росії, бо вони були повні живих тодішніх злоб дня, — як руско-турецька війна, замах Засулич і т. п. В початку 70-го року, коли „Земці“ в Росії зважили мати свій печатний орган за кордоном, вони поручили се діло Драгоманову і він редагував їх вістник „Вольное Слово“. В кінці 70. року Драгоманов редагував другу часопись з тим же напрямком „Свободная Россия“.

Але при всему тому він ніколи не спускав з очей головного завдання всього свого життя — служби своєму малоруському народові. Остатні 6—7 років Драгоманов, увесь свій вільний від наукової праці час він посвячував літературно-агітаційній діяльності в Галичині, тій частині малоруського народу, що одна має якесь право на самостійне існування. Компетентні люде кажуть, що появлене і швидкий зріст Галицької радикальної партії стались, дякуючи майже єдино Драгоманову. Між иншим, в сій єго діяльності цікава та сторінка, де покійний Драгоманов виступає гарячим противником вузького українського націоналізму, пануючого в тій відсталій країні. На ту тему Драгоманов написав у часописі „Народ“ цілий ряд статей під назвою „Чудакі Думки“, зібрані і видані потім окремою книжкою з тою самою назвою.

Про єго роботи по фольк-лору ми не будемо довго розводитись, бо вони загально звисні, в ученому світі фольк-лористів имя Драгоманова тішиться як найбільшою повагою і ще недавно Драгоманов був запрошений почетом членом в Англійське Фольклорне Товариство. Так само ми не будемо розводитись про єго професорську діяльність у нас, бо єго численні слухачі за 6-літнє єго професорування мали змогу пізнати єго незвичайно обдаровану особу, що навіть при читанню історії східних народів ніколи не забував підкреслити перед молодими своїми слухачами розвиток і конечність поступових і гуманних ідей, до яких належить прийдешність.

На закінченє короткої нашої замітки скажемо кілька слів про особисту вдачу покійно-

го Драгоманова. Всі, що мали нагоду пізнати його, скажуть вам, що він був справжній джентльмен, в повному значінню того слова: добросердний, незвичайно услужний і завше готовий до помочі кожному, навіть людям, що зробили йому щось прикрого, і коли що обіцяв, то не було випадку, щоб він не виповнив обіцянки. Скупий на чулі вирази, трохи насмішуватий по своїй українській натурі, він міг спочатку справити вражінє холодного чоловіка, але навспражки під тою стриманою холодною поверховністю крилось гаряче і кохаюче серце, що озивалось на все добре та чесне.

Засуджений ще перед чотирма роками віденським доктором спеціалістом Потнагелем на наглу смерть, через хворобу серця — аневризм аорти, тая аорта одного дня мала розірватись і убити его, як то і сталося —, Драгоманов з правдиво філософським спокоєм відносився до чекаючої его що-хвилини смерті і ще за кілька місяців до катастрофи жартуючи казав одному нашому приятелю: „Я знаю, що моя аорта одного дня розірвесея, але то її діло“. Увесь час свого хорування Драгоманов тільки об одним думав, про одно дбав: колиб робити більше. І справді, остатнім часом він окрім своїх постійних праць, читання лекцій і співробітництва в галицькій часописі „Народ“ виготовував до друку книжку — „Письма М. Бакунина“, і додав до неї широкі примітки та коментарі так як і до другої своєї подібної книжки: „Письма Д. Кавелина и Ив. Тургенева к А. Герцену“, виданої перед кількома роками у Женеві.

Такі були, коротко говорячи, житє, діяльність і вдача покійного професора М. П. Драгоманова. Сподіваємось, що его товариші з Вищої Школи і численні его приятелі серед російських емігрантів дадуть незабаром докладну і повну характеристику і оцінку Драгоманова, як ученого мужа і публіциста. Ми з свого боку тільки додамо до сказаного, що при тому блуканню думки, при тій невстановленості переконань і характерів, на які так багате наше житє, нехай світлий образ Драгоманова, що прожив остатні роки у нас, послужить нашій молодіжї прикладом — як повинен працювати і боронити свої ідеали до остатнього зітхання освічений член вільної конституційної країни.

Ненаш.

Прогресъ.

Общественно-литературный вѣстникъ. София, 21 Юний 1895. Брой 70. (Переклад)

Михайло Петрович Драгоманов.

8-го іюня, в 4-йй годині по обіді, наглевмер профессор історії Михайло Петрович Драгоманов. Покійний займав таке видатне місце серед преподавателів нашої Вищої Школи і тишився такою славою в Європі взагалі, як видний учений і громадський діяч, що ми вважаємо конечним хоч би коротко познакомити з ним і з его житєм наших читачів.

М. П. Драгоманов родився в Полтавській губернії, в малоруській дворянській родині. З дитячих літ оточуючі обставини посіяли в его душі, так сильно розвите потім, насінє українофільства. Малоруська природа, малоруська мова, малоруські пісні, малоруська історія, малоруський народ з усіма его прикметами й атрибутами стали ему дорогими й близькими ще в ніжному віці его молодощів. Ті дитячі симпатії потім уміцнились і набрали свідомости спочатку в гімназії, а потім — ще більше — в Київському університеті, де в той час — то було в початку 60-тих років — українофільський рух був дуже популярним серед молодіжї.

При тому всему пориванє за українофільством не заважало талановитому молодикові скінчити курс так блискуче, що его затримали, як доцента, при університеті, а потім післали за кордон „для удосконалення в науках“. Изза кордону Драгоманов вернувся справжнім ученим мужем, з виразним світоглядом, з величезною ерудіцією, — одним словом, з усім, що потрібно було ему, аби стати відомим, — а може й славетним — по своїй спеціальности. Ему предложили в рідному его Університеті катедру, і він прийняв єї.

На лихо, учено-преподавательській кар'єрі молодого Драгоманова не судилось продовжатися. Не пройшло і двох років по его повороті в Росію, як его почали підозрівати в ширеню межі Київською молодіжю українофільських і взагалі ліберальних „лжеученій“. Київським властям дано наказ увільнити его від університету і заслати его в яке не дуже далеке місце. Драгоманову пощастило уминити заслання, покинути свій рідний край і емігрувати в Женеву.

Для Драгоманова почався довгий період життя і діяльності далеко від рідного краю. Не зв'язаний вже своїм офіційним становищем і недоступний замахам російської поліції, він міг з того часу віддатись цілком службі тому ділу, яке уважав за святе, тим переконанням, які уважав за правдиві.

Ми не маємо змоги входити тут в докладне розглядає характеру і змісту тих переконань покійного. Скажемо в двох словах, що вони зводяться на демократичний радикалізм, не чужий і соціалізму, але соціалізму своєвидому, зовсім вільному від усякого доктринерства. Винце всього стояли в его очах інтереси народні, однаково інтереси матеріальні, моральні чи інтелектуальні. Він був готовий допустити, що по вне вдоволене тих інтересів можливе тільки при соціалістичній організації. Але він не бачив у сучасній громаді — надто в відсталих позаду сторонах — даних, що дозволяли б чекати в близькій прийдешності настання соціалізму. У всякім разі він відносився негативно до революційного соціалізму, що збудований на всевладі людської волі і людського ідеалу, і також до „наукового“ соціалізму, що бере в рахунок тільки економічний бік громадської еволюції. Маючи розум, дисциплінований науковою історичною методою, він був певний, що коли соціалізму суджено завоювати прийдешність, то се завоюване мусить статися через повільну, довгу і всесторонню еволюцію сучасної громади. Безпосередніми ж найближчими фазами тої еволюції — а значить і завданням корисної діяльності — є, по его думці громадський і політичний визвол народів і новий конституційний лад на ґрунті децентралізації і національної автономії.

Як русин він, звісно, над усе інтересувався долею свого народу, — і головню тою частиною его, до якої він належав по роду і по симпатії, себ то малоруським народом. От чому він посвятив усі свої сили політичному розвитку тих народів — зростові їх громадської і національної свідомості і визволу їх від усіх — передовсім політичних — форм тиранії. Тому завданню він зістався вірним до остатнього дня свого життя. Вийшовши за кордон, він негаючиє почав видавати в малоруській мові журнал „Громаду“, де проводив ідеї громадянства, політичної волі і федералізму, як конечні

умови нормального поступу людськості. В той час він написав цілий ряд блискучих політичних памфлетів, де озивався на живі питання життя Росії того часу і тяжко бичував, то з поводу русько-турецької війни, то з поводу Берлінського конгресу, то з поводу суда Засулічеві і т. н. російських урядовців з одного боку, і російську нерухливість і рабство, з другого боку.

Той час був надто важний для пізніщої долі Росії. Період ліберальних уповань, збуджених епохою реформ, давно вже змінився на розчаровання і реакцію. Почате серед молодіжї „броженіє“ обернулося в широкий рух, що набірався що-раз гострішого революційного характеру. Молодіж, розійшовшиє в народ з проповідю соціалізму, зостріла серед нього незрозумінє, а з боку уряду — грубі переслідування, самоволю і жорстоку пімету. Вона вдалась до самооборони, а від самооборони логічно перейшла до нападу на свого ворога. Вона почала з озброєного спротивленя і хутко дійшла до замаху на вищих представителів влади, на самого Державця, врешті. Драгоманов не брав безпосередньої участі в тому рухові. Але він витав его від щирого серця, бачучи в ньому початок пробудження країни, початок широкого громадського руху, що має визволити її від соромного ярма абсолютизму. Але чим більше революційний рух приймає терористичний характер і з громадського — як того бажав Драгоманов — обертаєє в конспіратівний, тим більше він розчаровуваєє в ньому. В своїх статях і брошурах він не раз остерігав революціонерів від пориваня за соціалістичними мріями, для яких в політично зацізненій Росії ще нема місця. Ще пильніше остерігав він їх від терористичних поривань, і протестував проти того не тільки є погляду морального, але й є погляду практичного, як проти політики згубливої перш усього для самої революційної справи.

Розуміючи, що словами, хоч би й якими красномовними, тяжко боротись проти фактів, він в той же час всіма силами став викликати в Росії ліберальний громадський рух, що самим фактом свого існування зменшив би крайність революційного руху. На лихо, ліберальна Росія не виправдала его чеканя. Окрім скількох слабких громадських маніфестацій, і видаваня за границею свого органу („Вольное Слово“ ре-

дагував Драгоманов), російські ліберали не зробили нічого. Революційна боротьба зоставалась як і перше поєдинком межі незначною по числу але міцною по духу революційною партією а російським правительством. Відомо як скінчилась та боротьба.

Резолюціонерів розбито; ліберали поховалися у свої шкаралупки; в Росії почалась реакція, дуже нагадуюча Миколаєвські часи. Розчароване було тяжке, і Драгоманов почав дедалі більше віддалятися від російських революційних справ, почав дедалі все з більшим песимізмом дивитись на політичну Росію. Він сливе цілком віддався своїй українській справі, справі відродження української національності. Він написав ряд статей і брошур для малоруського народу, входив у близькі відносини з українськими діячами в Галичині — єдиній, в порівнянню з іншими, вільній країні з українським населенням, — і врешті таки заложив там основу розвитку радикальної малоруської партії.

Робота для тієї партії була і в остатні роки його життя головною його працею, — коли не лічити його праці по фольклорній і преподавательській діяльності у Вищій Школі. В остатні роки до тих праць долучалося ще видане незвичайно цікавих книжок (на російській мові) „Писемъ Тургенева“ і потім „Писемъ Бакуніна“. Після тих остатніх праць, видаваних паралельно на німецькій і російській мові, його настигла смерть, на яку він був рокований від чотирьох років — смерть від розриву аорти.

Ми спинилися так довго над громадсько-політичною діяльністю Драгоманова через те, що сей бік його життя найменше відомий нашим читачам і — як нам здається — він є найцікавіший і найважливіший. В історії політичного пробудження його рідного краю він, запевня, грав найбільшу роль, і ім'я його запишеться в хроніках прийдешньої вільної Росії великими літерами. Що ж до його вченої діяльності — головно по фольклору — і до його професорства у Вищій Школі, то про них не маємо чого розводитись. Вони провадилися на наших очах і більш-менш відомі всім нашим читачам. Наші студенти знають, що в особі Драгоманова вони втратили незамінного професора; наші вчені втратили з ним найвидатнішого свого товариша

— дійсно „вченого“, що міг з честю займати катедру кожного європейського університету.

Він був неоцінимою силою, що дочасне загинула в повному розцвіті духовому й моральному, і далеко ще не видала всього свого плоду. Він був ідеальним „борцем за правду“; для нього не було ніщо вищого від правди. Поставлений в найневигідніші умови, серед розчаровань, недостатків і муки вандрівного вигнанського життя, він до кінця і без вагання служив тому, що вважав правдою. Відбитий від невдячного, рідного краю, він був примушений блукати на чужині, поки знайшов у нашій країні другу батьківщину. Честь їй, що вміла його оцінити й прийняти, а ему вічна пам'ять.

Bulgarisches Echo, 1895, Sofia,
den 4. Juli.

(з портретом покійника)

(Переклад из німецького)

Професор Михайло Драгоманов.

(1841—1895).

8 (20) м місяця умер у Софії один из найвизначніших чужинців, муж, котрого ім'я звісне в Росії, як і в Австрії, в Німеччині, як і во Франції й інших країнах. Не одним обмовлений, у своїм ріднім краю правительством і шовіністами завзято переслідуваний, як учений і чоловік скрізь високо шанований, Драгоманов остався завше вірним своїм ідеалам і вмер тут як найбільше люблений і цінений професор, — велична студентська процесія, і теплі відзиви тутешньої печаті найрізкіших партійних відтінків, навіть завзятих політичних противників, служать вимовним свідомством того; іменно крайне руссофільська газета „Млада Българія“ і „Народни Права“, орган Радославова.

Драгоманов родився в 1841 р. в городі Гадячі Полтавської губернії в малоруській дворянській сім'ї і пішов у 1859 р. в університет у Києві, де тоді куратором був незвичайно ліберальний і благородний муж, — знаменитий хірург Пирогов. Тодішній рух мусів захопити молодця, що живо інтересувався усіми суспільними справами; то був час, коли бурні хвилі соціалістичних ідей вривалися в серця, коли строго заборонена „Полярная Звезда“ і пр. наний і zarazом страшний „Колокольбобу-илилк

читані з живим напруженням. Драгоманов брав живу участь у товариствах для народної просвіти, недільних школах і дуже пильно займався своїми любимими історичними студіями. Наставша після польського повстання реакція в високій мірі епіняла его наукову кар'єру. 1864 р. він габілітувався своєю дисертацією про цесаря Тиберія в Київському університеті; яко Малорос він одушевлявся інтересами своїх земляків, на котрих не вважали ані пануючі Великороси, ані бунтуючіся Поляки.

„Особливо оживившіся, з оснований університетів у Києві і Харківі досліди на полі малоруского життя, пробудили у многих образованих Малоросів почуте національної і політичної самостійності, і се почуте перевело історика Драгоманова на тісніще поле етнографічних студій. Висланий 1870 р. для учених дослідів за границю, Драгоманов працював у Німеччині й Італії і обійхав славянські землі: 1873 він прибув у Цюрих і увійшов у зносини з репрезентантами російського революційного руху, та наперед заявив, що по его думці, Росії треба найперше політичної волі, що треба попустити централістичні пута в користь угнетених національностей, чим натурально він навів на себе ненависть крайне радикальних елементів, котрі мали на думці тільки „насилену соціалізацію“ держави вищої тут від західної Європи“. Коли вернув у Київ, его заденунціовано за „сепаратистичні“ прямовання і візвано, добровільно податися в одставку, та Драгоманов, свідомий свого права, волів бути відставлений, що й сталося в рік опісля. В початку 1876 він виїхав за границю для того, щоби почати вільну від цензури публіцистичну боротьбу з великорускою абсолютистичною централізаційною системою, і незабаром після того видав перший том своєї малорускої часописі „Громада“ (Die Gemeinde) В Женеві ж він вів далі і свою наукову діяльність, поки з оснований Софійської Вищої Школи болгарське правительство не поклало его на катедру загальної всесвітньої історії“ (Vorwort zum IV. Bande der „Bibliothek Russischer Denkwürdigkeiten“, herausg. von Prof. Th. Schiemann in Berlin. Се передне слово написано перекладчиком книги Дром Б. Минцесом, під доглядом покійного Др-ва. М. П.)

(Тут іде цитат з статі з „Нар. Прав“ про професорську і учену діяльність Др-ва, наведену нами до слова, у 12 нрі).

В Росії его підозрівано неслухно в „сепаратизмі“, за границею ж его найзавзятіші

противники старалися обмовити его як „терриста“, і натурально попала ся зовсім хибна думка в конверсаційні лексікони Месра і Брокгауза. Як історик, котрому дорогі були добутки найновіших дослідів, значить і „сволюційної теорії“, Драгоманов натурально мусів протестувати печатно протів усіх централістично-якобінських змовних проб, протів узко матеріалістичного догматизму, як і протів тероризму в загалі, що виходить з его обширної передмови до німецького видання переписки Бакуніна — его остатньої публікації, робленої ним із постелі слабости — і що особливо ясно з его брошури писаної по французки „Тіранобийство“: „Ми переконані, писав Драгоманов, що політичне убийство все таки убийство, і що жите верховника мусить бути так само святе як і приватної особи... Для чистої справи треба чистих способів¹⁾ „Сі остатні слова могли би стояти на надгробнім камені сего чистого мужа, бо вони найкраще характеризують его чисті думки і его чисте жите.

„Български Прѣгледъ“

Счисание за наука, литература и обществовъ животь Издава Дружеството „Общи Трудъ“. Година II. Книга VIII. — Юни. Софія. Придворна печатница, 1895. Ст. 67—72. С портретом покійника, у жалобі.

(Переклад).

Михайло Петрович Драгоманов²⁾.

8. Юня город Софія був свідком величавих похоронів. наші молоді студенти, серед дощу і граду, з заплаканими очима, несли городом на плечах холодне тіло свого любимого учителя — Михайла Драгоманова. Для нашої Вищої Школи Драгоманов був найвиднішим науковим стовпом, — як старий заслужений професор, зо своєю горячою любовю до науки, Драгоманов натурально мав чималий вплив на всі молоді сили, колегів і учеників, с котрими він працював для поступу болгарської науки. На жаль, жорстока, немилосердна хвороба мало-по-малу нищила его тіло і як раз тоді, коли его розум находився в періоді повного

¹⁾ M. Dragomanov. Le tyrannicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale“ Genève, 1881, p. 3.

²⁾ Редакція „Бълг. Прѣгледу“, що теряє з покійним Драгомановим одного з видних своїх сотрудников, дає тепер місце сему короткому біографічному очерку, надіючися, що пізніше зможе опублікувати у „Бълг. Прѣгледі“ докладнішу оцінку наукової діяльності Драгоманова.

розцвиту, — він мусів перервати усі щоти з життям. Та Драгоманов звісний не тільки в Болгарії; як учений, публіцист і політичний діяч він завоював собі дуже почесне ім'я у Росії і в західній Європі, особливо між Малорусами у Росії і Австро-Угорщині, бо найголовнішим товчком до його політичної діяльності була його горяча любов до малоруского народу.

Не легко тепер писати про Драгоманова. Його писательські праці є незлічимі, видані то як особні книжки і брошури, то в різних часописах у Росії і за границею, і публіковані в мовах: російській малорускій, французкій, німецькій, англійській, італійській і болгарській. І ще трудніше стає воно, коли пригадаємо собі, що він грав важну роль у малоруській руху в Росії і Галичині і в революційно-конституційній боротьбі російського народу, для обмеження самодержав'я. В історії російської науки, а іменно в етнографії, Драгоманов на віки займатиме те почесне місце, яке йому вже тепер назначив звісний історик російської етнографії. Пивнін. Один із найкращих томів великої, славної „Все-світної Географії“ Реклю, посвячений Росії і Малоросії, написаний у співдружстві з Драгомановим, „якого видно на всякій стороні“, як каже признательний автор Реклю. Та не тільки в науці, а і в найновішій історії Росії, життя і діяльність Драгоманова на віки займе один із найсвітліших листків. І як настане час, коли і стомільйонна славянська держава — Росія, той „східний колос“, получити найелементарніші вільні форми народоправства, якими користуються навіть такі дрібні політичні одиниці, як Румунія, Болгарія, Греція і Сербія, тоді без сумніву признательне потомство поставить мученикові і вигнанцеві Драгоманову один із найвидніших пам'ятників. Та тепер його ім'я можна згадувати в Росії тільки зо „звісною резервою“; тільки ж життя його уже поклало йому „нерукотворний“ пам'ятник у серцях тих, кому дорогі правда і поступ, як і тих, хто його пізнав особисто. Розуміється, що такий політичний муж і писатель мав чимало не тільки безсвідомих ворогів, а і щирих противників, тай й нам треба віднести до певної степені критично до його писательської і політичної діяльності, а все ж таки ми мусимо признати, що маємо діло з видною індивідуальністю, світлою особою, глибоко шанованою навіть противниками, як се видно з некрологів на різних мовах.

Життя і діяльність Драгоманова, котрі можна буде осудити науково хіба після кількох років, коли будуть напечатані бодай най-

важніші його твори, — зв'язані нерозривно з історією малоруского народу. Замітний є факт, що з усіх славянських держав, тільки Росія була в стані зорганізувати могутнє государство. Кинувши тільки швидкий погляд на усю історію тих слав'яно-руських державок, що потонули в широкому російському морі, побачимо, що головною силою московського князівства був дух централізації, дух, що його не було у Польщі, та ні в інших славянських держав. У багатовіковій боротьбі за громадську правду і національну волю з Турками і Поляками, Малоруси двигали у XIV і XV стол. тяжкий ярмо польської неволі, і та боротьба з католиками Поляками довела їх до того, що вони добровільно підійшли під московське государство. Та вони швидко переконалися, що гірко ошукалися, бо Росія не думала їм доховати правди. Тепер малоруський народ живе розділений на дві частини, котрі найбільша (до 18 мільйонів належить до Росії, а менша (поверх 3 мільйони) до Австро-Угорської імперії. Коли в нашому столітті стали займатись етнографією народів, то, розуміється, і багата народна поетична література Малорусів стала предметом серйозних наукових дослідів. Та російський уряд поглянув підозріваючим оком на ті „небезпечні“ праці, бо він вічно відносився зо страхом до змоги „національних сепаратистичних“ тенденцій.

Коли Драгоманов родився, у 1841 р., в його рідному городі Гадячі (Полтавської губернії) і в його рідній сім'ї ще жив дух народної поезії і любов до малоруского народу. Та се чувство іще не мало віяких певних форм. І ось як студент ківського університету, молодий Драгоманов ледви звернув увагу на духовий розвиток свого рідного народу. Він щиро займався устроюванням недільних шкіл, боровив принцип, що малоруським дітям треба викладати предмети в їх рідній мові, і преподаватель нехай помалу переходить до велико-руської мови. У 1870 р. Драгоманов як учитель географії у ківській гімназії і доцент історії в ківському університеті, видержав магістерський екзаме́н, був вибраний штатним доцентом і получив наукову командіровку за границю. Тут він познайомився з різними малорусько-галицькими партіями, на котрі він пізніше мав такий великий вплив. Мало-по-малу його опанувала ідея об'єднати бодай мінімальних прав малоруського народу, а іменно завоювання волі малоруській мові, що не мала у Росії „громадянського права“. В періодичних російських і галицьких малоруських часописах він старався освітити читателів про

стан малорускої літератури і т. п., та найшлися „услужні“ люде, що з „успіхом“ оклеветали его перед правительством. Ледви після его наукової командировки уряд потвердив его як професора всеобщої історії. Та швидко ему стали робити чималі неприємности, і коли нарешті він не захотів добровільно подати в одставку — правительство бажало обминути скандал — его увільнено. Та Драгоманов не склав оружя, він відправився добровільно заграницю, щоби почати боротьбу за волю слова, і в тій боротьбі, що знищила его тіло, та не захитала его дух, він провів другу, найдіяльвішу частину свого життя, котрого одні з найважливіших листків займає шість професорських років у нашій молодій Вищій Школі.

Що до мнимої „революційної“ діяльності Драгоманова, можна тепер сказати, що він ані по характеру, ані по своїй духовій організації не був „революціонер“. Усесторонно образований, гарячий послідовець „революційної теорії“, він найперше звертав усю свою увагу на духовий і моральний поступ народу. На всяку революцію він дивився як на страшенне лихо. Та він мусів признати, що внутрішні відносини у Росії вимагають великих реформ, бо инакше Росія не може ити дорогою нормального поступу, бо вона в тойже час перешкоджає до певної степені нормальному розвитку усеї Європи, а особливо славянских народів. Ось, чому хоть і найбільший противник террору, він мусів признати, що самоволя захланної адміністрації у Росії сама визиває революційні самоуправи і терористичну анархію. Та вже у 1876 р., коли він уперше ступив на дорогу опозиції, він проповідував ідею, що Росії треба найперше політичної волі, і що найнормальніша розв'язка усіх націоналістичних справ у Росії настане з запанованєм федерації — великих автономних національних груп. Его проєкт „Вільна Спілка“ буде на віки одним із найкращих пам'ятників конституційної ідеї у Росії.

Остатнім часом Драгоманов, побіч інших публіцистичних праць, мав чималий успіх з виданєм листів Тургенева і Бакуніна. Ті два видання появилися у німецькому перекладі в „Bibliothek russischer Denkwürdigkeiten“ (том IV. і VI), що видає берлінський професор Т. Шіман; листи Тургенева появилися і по російськи, та скінчити російське виданє Бакунінських листів, котрих більша частина уже напечатана, не дозволила жорстока смерть. Та найбільша утрата для науки є те, що Драгома-

нов не успів скінчити своїх початих у Міністерському Зборнику праць, для котрих матеріал він збирав тільки років. Без сумніву, тою працею він виробив би собі ще далеко більше имя, як звисними своїми виданнями малоруских оповідань і пісень (виданих из проф. Антоновичем), за котру працю его нагородили у Росії „Уваровскою премією“.

Про професорський талант Драгоманова тепер годі сказати багато — обовязок его слухачів подати споминки про того свого учителя. Як собесідник Драгоманов був у найвищій степені інтересний. Зо смертельною хворобою в грудях, він оживлявся як молодик, коли розмова зачіпала справи науки, скуства, історії і т. п. очі ему блищали невиразним огнем, груди хвилювалися, він оживав, він молодів, та ось бої хапали его, віддих ему спирало, і тут він мусів спинитися, мусів признати, що є рабом своєї хвороби.. Трагічно він провів життя і ще трагічніше умер! І як раз тоді, коли він, користуючись гостинністю болгарского народу, любовіу учеників і пошансю від колегів і суспільности, міг би чимало зробити для науки, хвороба змушувала его бути поміркованим у своїй науковій діяльности, — та він усе таки працював навіть більше ніж міг; на кілька годин перед смертю він був на лекції!..

Трудно в короткій статейці говорити про такого діяча, як Драгоманов. Утрата є така велика, що нам трудно зібратися з думками, і говорити про него супокійно.. Житє і трагічна смерть того мученика за правду і просвіту наводить нас на важкі думки, та подекуди і мирить нас из ними. Що спонукало того талантливого молодого ученого „кинутися“ в політику, „боронити“ права свого народу, а не шукати „собі роботи?“ То его благородне, гаряче серце, та сила переконання, що виховує суспільність і веде єї дорогою прогресу, то та свята полемінь, без котрої народи блукають у темряві без вітрил і без керми. Чи ми поглянемо на покійного сяк або так, чи віднесемося до его політичного життя с похвалою, чи критикою, — та все таки мусимо признати, що смерть надто рано погасила талантливий ум і благородне серце.

Б. Мінцес..

ГОЛОСИ РУСКИХ ГАЗЕТ.

а) *Радикальних* :

„Хлібороб“

Письмо політичне літературне і наукове для руских селян і міщан. Редактор Др. С. Данилович. Коломия 1895. Н-ри 10—12.

Дуже сумною вістю маємо поділити ся з нашими товаришами. Наш великий муж, борець за свободу рідної країни, наш великий учений Михайло Драгоманов помер. Помер він не в рідній землі, за котрої свободу ціле життя безнастанно боровся, але переслідований царським абсолютизмом пішов на вигнання в чужі краї, де його також і смерть стрітила. Михайло Драгоманов помер у Софії, столиці Болгарії, де був університетським професором.

Через ціле життя своє посвятив небіщак усі сили свої на просвіту своїм землякам. Він не зважав на свою власну особу, не зважав на те, що в Росії стратив посаду, але держався великої ідеї і не покинувся єї до кінця свого життя. Нікому може з русинів не винен наш нарід більшої вдячності і пошести як покійникови.

Память про помершого зістане нам святою, а слава його не вмере, не поляже, буде жити поміж робітним народом, поміж прихильниками поступу і просвіти віки вічні!

„Громадський Голос“.

Газета для руского народу. Редактор: В. Будзиновський. 5 нр. Львів, 20. липня 1895.

Михайло Петрович Драгоманов

умер в четвер дня 20-ого червня у Софії.

Між Русинами рознеслася 21 червня сумна вість: Драгоманов не живе! Вість та не упала на нас не ожидало — як грім з неба — ми день у день були приготівані на сей удар, бо ми знали, що слабкість, на котру хорував Драгоманов, не була до вилічення, що неумолимий ангел смерті леда день видре нам се дороге для нас життя. Всеж таки дурили ми себе надією, що оно ще так скоро не наступить, що ми ще довгий час будемо любитися

его письмами, що і він буде мав надгороду за свої довголітні труди, та й обачить весь народ руский — если не на волі — то бодай в таборі радикальної партії, котра є його ділом, для котрої він посвятив ціле життя своє, для котрої працював до останнього дня життя свого. Але сталося інакше — він умер. Умер саме тоді, коли нам найбільше потрібна була его порада, его поміч.

Щоби хоч в приближеню оцінити заслуги, які небіщак положив для руского народу, щоби пізнати велич тої кривди, яку зробила нам смерть, забираючи того борця за свободу і правду, вистарчить нагадати собі, що він дав підвалини до засновання радикальної партії, котра є для нас єдиною надією кращої будучности. Перші радикали на Галицькій Русі, то его ученики. Він однак не покінчив на тім, що звів кількох молодих і щирих Русинів з темних манівців на ясну і просту дорогу. Пробуваючи за границею, спершу в Швейцарії, а потім в Болгарії, піддержував працю радикалів в Галичині, своїми письмами і радами і не перестав зєднувати нових прихильників і помічників для народної справи. Що „Народ“ так довго виходить — чияж то заслуга як не Драгоманова? Чиїми працями був все заповнений „Народ“ і „Хлібороб“?! А всі книжочки для народу, котрі видала до тепер радикальна партія, чияж всі они не вийшли з під пера Драгоманова?! А до того робив він все те не для яких там почестей, ані для гроша, бо він противно — за ту роботу стратив хліб свій в Росії, а замість подяки і поважання, его цуралися і зневажали — і хто такий? — самі Русини — наші премудрі патріоти! Але нарід руский — він знає, чим був для него Драгоманов. Для нас, був він апостолом, що показував дорогу, котра введе нас на світ, на волю. І тому то нам память его свята, не менше свята як память першого генія України — Тараса Шевченка і Драгоманов, то два апостоли народу руского, то два світотчі Руси. Память про них не загине, поки жити буде нарід руский.

„Житє і Слово“

Вістник літератури, історії і фольклору.
Редактор Др. Іван Франко. Рік другий.
Книжка IV. За іюль і август 1895. Ст. 160.

Михайло Петрович Драгоманов.

Українська наука і література понесла велику страту через смерть М. П. Драгоманова. Не стало знаменитого фольклориста і історика, найтверезішого критика, перворядного публіциста, невтомного борця за самостійний, широкий розвиток русько-українського письменства і всего духового життя. Та не тільки Русь-Україна, але і вся Словянщина стралила в нім одного з своїх чільних духових героїв, поступовий рух усеї Європи оплакує в нім одного з найкращих, найконсеквентніших і найталантливіших своїх борців.

І наша часопись тратить в нім свого найпильнішого, найталантливішого співробітника. З симпатією, але zarazом з строгим судом відносився він до нашого видання, котрому дав назву, і випуск за випуском слідив его розвій, вказуючи хиби, простуючи помилки, достарчуючи матеріалів.

Зберегти пам'ять великого покійника, використати для народнього поступу всі ті сімена широких і здорових думок, які розсипані в его писаннях, — отсе велика задача товарищів і почитателів М. П. Драгоманова. Над его могилою повинні умовкнути ті суперечки, перекори та урази, котрих покійник за життя був нераз і причиною і жертвою. Чим швидше наша суспільність, а особливо наша інтелігенція дійде до спокійного розбору, до позитивного використання его багатой духовой спадщини, тим ліпше для неї.

Щоб се було можливе, видається нам дуже важним ділом повне виданє его творів. Вони розкинені по так многих і трудно нині доступних періодичних виданнях, часто поховані за псевдонімами або й анонімами, покалічені урядовою або добровільною цензурою, що дуже мало є людей

на всій Русі-Україні, котрі нині можуть сказати о собі, що читали всі его писання, значить мало є таких, котрі можуть нині видати о нім повний і безсторонний суд. Не говоримо вже про его величезну і на всю Європу, ба й по за границі розширену кореспонденцію, котра для оцінки чоловіка і ученого буде не менше потрібна, як і его друковані писання, котрої зібрати нині дуже трудне, а опубліковане з причин легко зрозумілих на довгі ще літа зовсім не мислиме.

б) Народовских.

„Дѣло“

ч. 127. Львів, п'ятниця 9 (21) червня 1895.

Нині наспіла зь Софії вѣсть, що наш земляк-Украинець *Михайло Драгомановъ* бувшій професоръ кїївского університету а остатними роками професоръ вышней болгарской школы въ Софії, украинський писатель, мужъ незвычайного таланту и глубокой науки, чоловікъ выдатного характеру, патріотъ украинський и одинъ зь тыхъ Украинцѣвъ, котрі найбільше интересовали ся справами галицко-рускими, упокоивъ ся вчера вечеромъ въ Софії.

Земля ему перомъ и вѣчна память!

Вѣсть о смерти проф. М. Драгоманова выликала въ кругахъ русскихъ у Львовѣ велике вражѣнне. Маєтатъ смерти велѣвъ хочьбы й противникови покійника забути на те, що за життя розгороджувало ихъ вѣдъ себе, а кождый похиливъ чоло передъ сумою того добра, яке покійникъ принѣсъ въ жертву спільной вѣмъ намъ матери — Украинѣ-Руси.

Проф. М. Драгомановъ розставъ ся зь свѣтомъ въ силѣ вѣку, проживши неповныхъ 54 лѣтъ. Вѣдъ колькохъ рокѣвъ недугувавъ на розширенє аорты и на се померъ. Якъ довѣдуємось на похоронъ до Софії выѣхали сегодня пп. д-ръ Франко и М. Павликъ.

„Дѣло“

ч. 129, 12 (24) червня.

Михайло П. Драгомановъ.

Подавши коротко вѣсть о смерти одного зъ найвызначнѣйшихъ украинскихъ ученыхъ и писателѣвъ Михайла Петровича Драгоманова, подаємо нинѣ короткій и далеко неповный начеркъ его житєписи и літературной дѣяльности.

Михайло Петровичъ Драгомановъ родивъ ся въ Гадячи, полтавской губерніи, въ роцѣ 1841-омъ зъ незаможной дворянской сѣмѣ. Батько его живши ще въ 20-тыхъ рокахъ у Петербурзѣ, обертавъ ся въ тамошнихъ либеральныхъ кругахъ и писавъ навѣть украинскій поезіи, а пѣзнѣйше, живучи на Украинѣ, не покидавъ ся своихъ либеральныхъ думокъ и симпатій до простого люду, допомагавъ мужикамъ, чимъ мѡгъ, и списувавъ людովъ пѣснѣ.

Пок. Михайло Д. зъ вчивъ ся зъ-разу въ Гадячи, вѡдгакъ въ полтавской гїмназіи, де розбудило ся у него замилюванье особливо до исторіи и класичной літературы, та вже тогдѣ заінтересували его й порывы Россіянъ до свободнѣйшой громадской працѣ. Побѡчъ Тацита вѡнъ читавъ уже й Шевченка та Герцена и выдававъ вѡдѣ 1857-го року студентску рукописну часопись въ дусѣ змаганъ російской еуспѣльности до знесеня крѣпацтва.

Въ осени 1859 року Михайло Драгомановъ вступивъ на університетъ. Щобы зблизити ся до простого народу, студенты, користуючись пѡдъ опѣкою куратора Пирогова повною академічною свободою, почали заводити недѣльнї школы, въ котрыхъ Мих. Драгомановъ бравъ найживѣйшу участь. Та коли въ 1862 роцѣ тї школы покасовано, вѡнъ зъ деякими товаришами ставъ учителювати въ учительской семинаріи, однакъ скоро мусѣвъ уступити. Рѡвночасно зъ тымъ вѡнъ покѡнчивъ університетъ и въ 1864 роцѣ габілітувавъ ся на доцента всесвѣтної исторіи въ кїївскѡмъ університетѣ. Щобы по смерти батька удержати себе и свою сестру (звѣстну писательку Олену Пчѡлку), Мих. Драгомановъ почавъ заробляти лекціями и перомъ. Зъ педагогичного боку вѡнъ выступивъ въ „Спб. Вѣдомостяхъ“ за тымъ, щобы въ початковыхъ школахъ на Украинѣ вчити по украински. Ста-

тъя „О педагогическомъ значеніи малорусскаго языка“, выдрукована случайно въ цвѣтнї 1866 роцѣ въ два дни по замаху Каракозова, егала для звѣстного Каткова рѡвнозначною зъ самымъ замахомъ. М. Драгоманова денунціовано яко „украинофіла“ и взято пѡдъ особливый наглядъ. Силою природной реакціи вѡнъ звернувъ ся якъ разъ теперъ до украинскихъ пытанъ, зъ разу педагогичныхъ, а дальше й національных. Зачавъ збирати матеріялы до украинской етнографіи и літературы, а въ політицѣ дѡйшовъ до демократичного федерализму, маючи яко доцентъ університету великій впливъ на молодѣжь.

Въ 1870 роцѣ правительство выслало Драгоманова за границу въ цѣли допозвненя студій. Вѡнъ поѣхавъ черезъ Львѡвъ — де въ-перве познакомивъ ся зъ Галичанами — побувъ у Будишинѣ мѣжь лужицкими Сербамы, потѡмъ въ Празѣ, въ Гайдельберзѣ и въ Фльоренціи, а зъ-вѡдтамъ 1873 року черезъ Ціріхъ, Вѣдень и Львѡвъ вернувъ до Кїѡва. Тутъ поставъ тымчасомъ „Юго-западный вѡддѣлъ географичного товариства“ и въ нѣмъ Мих. Драгомановъ ставъ однимъ зъ найдѣяльнѣйшихъ членѡвъ. Въ ту пору появились его найважнѣйшї науковї працѣ: два першї томы „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа“ обробленї въ спѡлцѣ зъ проф. Антоновичемъ; невелика, але дуже цѣнна статья „Рицарскіе отголоски въ украинскихъ народныхъ пѣсняхъ“ — перша на Украинѣ проба приложеня новои порѡвнующо-историчной методы до выясненя народной поезіи, вкѡнци спора збѡрка народныхъ оповѣданъ, казокъ, легендъ и т. п. Рѡвночасно (1872—1875) друкувавъ Мих. Драгомановъ въ „Вѣстнику Европы“ рядъ політичныхъ статей: „Восточная политика Германіи и обрусеніе“, „Русскіе въ Галиціи“, „Литературное движеніе въ Галиціи“, а въ львѡвской „Правдѣ“ обширну студию „Литература російская, великорусская, украинская и галицкая“. Про змѣстъ и характеръ его університетскихъ выкладѡвъ дають понятье: магістерска диссертация про Тацита, студія про „Положеніе и задачи науки древней исторіи“ (друков. въ Журналѣ Минист. народн. просвѣщенія 1874 р.), про Логографѡвъ и Геродѡта (въ кїївскихъ Унивѣрсит. Извѣстіяхъ), а по части и „Борба за религіозную свободу въ западной Европѣ въ

XVI—XVII. ст." (въ „Отечеств. Запискахъ). Рівночасно бувъ Мих. Драгомановъ въ Київѣ душею редакції „Київского Телеграфа“, тогдѣ найлѣпшою провінціональною газетою въ Росіі. Вѣнъ бувъ такожъ однимъ зъ референтѣвъ на археологічнѣмъ з'їзді въ Київѣ 1874 року.

Та нові доноси ворогѣвъ українського руху не позволили єму трудитись далше въ Росіі. Вернувшись зъ короткої гостини въ Галичинѣ лѣтомъ 1875 року и заставши дома назначену царемъ комісію для розбору: що робити зъ українськимъ рухомъ — Михайло Драгомановъ не дожидавъ рѣшень сєи комісії, а виїхавъ за паспортѣмъ за границю до Вѣднѣ, проживъ якийсь часъ у Вѣднѣ а вѣдтакъ 1876 року переселивъ ся до Женевы и тамъ проживъ п'ятнацять лѣтъ.

У Вѣднѣ надрукувавъ Мих. Драгомановъ 1 76 року брошуру „По вопросу о малорусской литературѣ“, а въ Женевѣ видававъ книжками „Громаду“ (до 1883 р. вийшло пять томѣвъ, два менші выпуски) и рѣвночасно друкувавъ політичнѣ брошури, зъ котрыхъ найважнѣйша „Историческая Польша и великорусская демократія“ (друкована попередъ въ журналѣ „Вольное слово“, котрого Мих. Др-ѣвъ ставъ опѣсля редакторомъ). — Въ Женевѣ видавъ Др-ѣвъ 1881 року такожъ знамениту повѣсть Мирного „Хиба ревуть волю якъ ясла повні?“ Зъ початкомъ 1880-ыхъ рокѣвъ розпочавъ вѣнъ дальшу працю надъ українськими историчними пѣснями и видавъ напередъ „Нові українські пѣснѣ про громадскі справы“, вѣдтакъ двѣ книжки о пѣсняхъ про koniecъ Козаччини въ XVIII. вѣці а дальшій студіи надъ українською етнографією друкувавъ псевдонімно по журналахъ въ Росіі.

1889 роцѣ покликано єго до Болгаріи до софійской високої школы на катедру всесвѣтної исторіи. И тутъ, мимо занятя професорского, М. Др-ѣвъ писавъ дуже багато — по нашому и по болгарски. Въ болгарскѣмъ науковѣмъ „Сборнику“ мѣстивъ працѣ глубоко-науковѣ, а по українськи мѣстивъ дуже багато працѣ въ галицко-руськихъ радикальнихъ видавництвахъ и часописяхъ.

Покійний М. Драгомановъ за часъ житя свого потрудивъ ся незвычайно багато — єго всѣ творы заповнили бы десятки томѣвъ. Крімъ по українськи и по російськи — писавъ вѣнъ

такожъ на иншихъ языкахъ (по италійски, по французки, по англійски) и безперечно нѣхто на Руси не причинивъ ся стѣлько до познакомленя захѣдної Европы зъ Україною Русію, що вѣнъ.

Дѣяльвѣсть пок. М. Драгоманова широко обговоривъ пок. проф. Омелянъ Огоновскій въ остатнѣмъ томѣ своєї Исторіи літератури.

З о р я.

Ілюстроване літературно-наукове письмо для родин.

У Львові, дня 15 (27) червня 1895.

Посмертні оповістки.

Михайло Драгоманів помер в Софії дня 20 н. ст. червня в 54-ім році житя в наслідок розширення аорти. Покійний родився дня 18-го вересня 1841 р. в Гадячі, полтавської губернії, з дворянської родини. Скінчивши полтавську гімназію, записався в 1859 р. на київський університет. Року 1863-го став вчителем географії в другій київській гімназії, потім — доцентом, а в кінці професором київського університету, але вже 1875 р. мусів уступити з тої посади за те, що манифестував ся яко патріот Українець. Відтак якийсь час жив у Відні, далі довгий час о Женеві, доки 1889 р. не запросило єго болгарське правління на катедру історії висшої болгарської школи в Софії. Ще з Кієва, а відтак ще більше з Женевы і з Софії удержував покійник літературні зносини з австрійськими Русинами і містив статі спершу в „Правді“, „Друзь“ і „Зорі“, відтак в „Буковині“, а остатніми роками майже виключно в „Народі“, „Хліборобі“ та в „Житю і Слові“. Окрім сєго видав і окремими книжками багато працѣ і публікацій — про котрі згадав обширно др. Ом. Огоновскій в в своїй „Исторії руської літератури“, друкованій недавно в „Зорі“. Покійного уважають загально основателем т. зв. Руської радикальної партії в Галичині. Визначався незвичайним талантом, глибокою наукою і великою працьовитістю. Земля єму пером.

„Б у к о в и н а“

чч 57 і 59. Чернівці, 17 (29) червня і 20 черв. (2 липня) 1895. (Фельетон)

Михайло Петрович Драгоманів.

На Прикарпатській Русі відбуває ся важна історична подія, тріхи утяжлива для учасників: перед нашими очима на невеликім обширі, у півніжя Карпат, воскресає народне полуднішно-руське житє і скуплює довкола себе духових робітників з тих частин України-Руси, на котрі ще не прийшла черга свободного своє-народного розвою. Але як з одної сторони Прикарпатська Русь стає осередком українсько-руської культурної, і то головнѣ літературної

праці — так з другої сторони головними робітниками стають власне Українці, котрі в силу російських обставин перенесли свою діяльність знад Дніпра над Дністер. Таким чином добули собі Прикарпатські Русини союзників і помічників в своїх пекучих, насущних потребах.

До таких добрих синів всеї України-Руси належить недавно померший чільний діятель, Михайло Петрович Драгоманів, котрого ім'я нерозривно звязалося з поступом нашої народної справи, а що найменше з політичним вихованем і нарозумленем послідного покоління.

При природнім ході річий Драгоманів певно не міг би був так пильно дбати власне про наші тісніші австро-руські справи. При природнім ході річий він би був мав змогу прислужити ся переважно своїй тіснішій вітчизні, Полтавському краю, де він — р. 1841 в козацькмі містечку Гадячи — й родив ся. Але єго бажане працювати на Україні і для України спинали російські обставини і то в такій мірі, що Драгоманів нарешті рішив ся покинути Росію. А щоби все таки працювати для руского народу, обернув він своє старане на ті рускі краї, де догіднійші державно-правні відносини сприяли духовому розвою народу. А се була власне наша Наддністрянська Русь.

Драгоманів став у противенство до уряду своєї вітчизни. Побачивши перемогу по стоїні уряду не схотів покорити ся, але волів, вивандрувавши з держави, стати добровільним вигнанцем. Сей факт вельми характеристичний указує на велику духову силу чоловіка, на горду й незломну вдачу, а також на те, що переконання зза котрих Драгоманів не міг погодитися з власттю, вкорінили ся у всій істоті єго. Причини непорозуміння межі ним а тогдішню російскую зверхністю були двоякого рода: політичного й національного. Драгоманів був свободномислячий горожанин і надто називав себе *homo nationis incerta*. Себули причини, зза котрих він наконець мусів пустити свою вітчизну.

Лібералізм виніс Драгоманів з родительського дому. Єго родина, батьки, й вуйки, потюмки давного українського хотяй уже сильно змосковценого шляхоцького роду, славили ся лібералами і стояли в стосунках до тих російських кружків, котрі в першій четвєртині сего віку хотіли в Росії завести замість давного самодержавія новий вільнійший державний лад. Вийшовши з такої сімїї, Михайло Драгоманів вже хлопцем був перенятий людяними думками. А що він належав до тих, котрим їх вдача не каже мовчати, то він небавом і най-

шов собі відповідний спосіб для виразу своїх поглядів В Полтавській гімназії, до котрої молоденький Драгоманів учав, в роках 1853 — 1859 став він р. 1857 го редактором рукописної часописи, в котрій розправляло ся о важнім тогді предметі знесення кріпачтва або панщини.

В Полтаві став М Драгоманів і українськом. Єго сильно пригорнула до себе вдача української національності; єго заболіло те сирітство простого сільського народу, опущеного паньством. Особливо же, коли єму раз в Полтаві довело ся побачити на сцені Наталку Полтавку і учути сердечну нуту української (руської) пісні, то мимохіть закрутили ся єму сльози в очах.

Видно шляхи полтавської і красну Полтаву, Пошануйте сиротину, не вводьте в неславу...

Іменно після сєї пісні молодий Драгоманов ревню заплакав...

Хлопець почав шанувати українсько-руську бесіду, котра доси в єго родині, в Гадячи, грала ролю дуже підрядну. Народна сцена а не мало також українські рускі стихи, що дуже вчасно дісгали ся до рук молодого Драгоманова навели єго на думку писати вірші по українсько-руски. Але поет з Драгоманова не вийшов. Єму було суджено зайняти становище суспільного діятеля і холоднокровного ученого. „Живе чутє, бистрий погляд, що завісгди добачує потреби хвилі і вмїє найти для них відповідний вираз і відповідне заспокоєнє — найліпше характеризує самого Драгоманова“... (Народ 1 і 2 ч. 1895). Рано виправдав Драгоманів сї слова.

Перейшовши, після р. 1859-го на київський університет він побачив перед собою широке поле діяльності, побачив масу простого міського людю, полишеного в неучтві. Ішло о те, щоби ділом показати свою прихильність до народу і Драгоманів разом з товаришами заклали школу, в котрій по неділям викладали загальноприступну науку. Тоді уряд ще не боронив їм учити. Тоді довершало ся велике діло знесення панщини (крепачтва), і прихильність до мужиків і взагалі низших станів була велика й межі висшими веретвами. Чільні люди, пани, професори, урядники звали себе лібералами, прихильниками волі, бо „такий вітер віяв“ з гори, з царського престола, на котрім недавно засїв був Олександр Другий, що виготовив скілька справді народолюбних переображень. Під той час межі иньшими і великому єпівакови України, Шевченкови, вернули волю і дали

спочити в рідній землі. І власне тут, на похороні Шевченка ми стрічаємося з Михайлом Драгомановим. В числі других надгробних бе-сідників находився й він.

Однако та воля, котра спочатку сприяла народолюбцям в їх добрих ділах, не потривала довго. Вже в 1862-ім році уряд замкнув недільні школи. Драгоманів перенісся до учительської семінарії і почав тихо працювати над вибразованем спосібних народних учителів, не беручи зрештою живійшої участі в прилюднім життю.

В 1863-ім році він мусів покинути ту школу. Вже підозрівали його о українофільські агітації. Він перейшов до одної з київських гімназій, а заравом приготавляв ся заняти власне очо-рожену катедру історії на університеті. Та хотий його постигло родинне печаль, смерть батька, в наслідок чого він свою сестру (пізнійшу письменку Олену Пчілку) мусів взяти до себе, то молодий учитель не забував і народної справи. Судьба українсько-рускої нації ставала йому тим дорожшою, що він пізнав вагу матерної мови для шкільної науки і переконав ся, що простому народови московщина або взагалі чужа мова не може допомогти. Драгоманів став з українофіла свідомим Українцем-Русином і признав за головну потребу між иньшим працювати також над виробленем українсько-рускої мови. Тому брав участь у працях над українсько-руським словарем, котрий мав послужити якимим жерелом для спорудження українсько-руських учебників.

Однак ці останні заходи не зазнали під-пори від правительства. Протинно, в 1863 р. світека й духовна власть заборонила друкованя педагогічних і церковних книжок, писаних по українськи. Тоді винайдено слово сепаратизм, відлучник, і прозивано ним українсько-руських народолюбців. Молоді словарники трохи прити-хли. Драгоманів же побачив, що треба виступити в обороні несправедливо засудженої справи і став від того часу невинувачим оборонцем українства та непримиримим ворогом всіх, що спивали розвій його. Насамперед виступив він в „С.-Петербуржскихъ Вѣдомостяхъ“ 1866 р. против уживаня в українських школах московської мови. Вороги українства освідчили, що се домагане рівняє бунтівничому замаху, що се „сепаратизм“. Під такими обставинами Драгоманів мусів чекати, доки його іменовано про-фесором на університеті. До 1870 р. він остав

ся доцентом і аж тоді його післано за границю для доповнення студий.

Три роки пробув Драгоманів по чужих краях і обертав ся в Берліні, потім межі ду-жикими Сербам, далі в Празі в Відні, в Гай-дельберзі, в Німеччині, в італійській Фльорен-ції, потому знов у Відні а нарешті у Львові. Будучи у Відні Драгоманів запізнав ся з руськими студентами, що творили товариство „Сіс“. Їм приніс він вісти про Україну і взагалі Ро-сию й російське житє. Для них постарав ся він о книжки з Києва. В Італії написав він розвід-ду під заг. „Ukraino. Il movimento letterario in Russia e Galizia“ в журналі „Rivista Euro-rea“. З Італії також дописував він до львів-ської „Правди“ і помістив в ній знамениту пра-цю про взаємини сусідних літератур: „Літера-тура російська, великоруська, українська і га-лицька“. Їдучи на Львів він затримав ся й там — і виробив ся суд над тим, чого Галичанам не достає, які їх хиби. Вернувши до Києва Драгоманів уже не міг забути Галичан і по-при свої занятя на університеті, в українофільським „Київськомъ Телеграфъ“ та в комісії для роз-слідження правобережної України (югозападного края) він і листував ся з Галичанами тай пи-сав про галицькі справи до „Вѣстника Европы“. В якій мірі він уже тоді брав участь в австро-руським житю, пояснить найлучше те, що київські товариші назвали його: Михайло Галицький.

За те самі Галичани не злюбили Драго-манова. Українофільська „Правда“ не впадобала собі різке перо його, а знов ті Галичани, що не бажали розвою своєї народности, що свою мо-ву висьм вали та зневажали та на її місце ра-д ли покласти московщину — ті люди знов пі-знали велику для себе небезпечність в особі молодого діятеля з України. Тому то они пред-ставили Драгоманова яко бакуниньско-польско-го, революційного агента“ і так описали його перед київською властю. Вд тоді почали ся тяжкі часи для Драгоманова. На весні 1875 р., коли його статі у „Вѣстнику Европы“ стали звістними, завізвано його вийти у відставку. Драгоманів, не чуючи за собою жадної вини, зажадав судової розправи, але тимчасом поїхав на віче до міста Галича. Знову обрушили ся на него москвофіли з доносами в Київ, в наслі-док чого Драгоманова, по його повороті домів, усунено з катедри без пояснення причин. Не

оставало ся нічого, як знову виїжджати за границю. В 1875 р. Драгоманів виїхав до Відня. Тут написав він книжку на виправданє українсько-руського літературного руху: „По вопросу о малорусской литературѣ Вѣна, 1876“. В тім самім році він осїв у Швайцарії, в м. Женеві, де заклав руску друкарню, видавав часопись „Громаду“ (1878—1882,*) і загально-приступні книжочки (числом чотири) в дусі колективістичної теорії. По 15-літнім побуті в Швайцарії покликала єго болгарське правительство на професора Софійської висшої школи (1889 р), звідки Драгоманів провадив єсупільно-політичний радикальний рух в Галичині не покидаючи при тім наукової праці, головнo в мовах українсько-руській тай болгарській, (а саме в часописях „Народ“, „Житє і Слово“, „Буковина“, „Хлібороб“ і болгарський „Сборникъ за умотворення.“).

Переглядаючи довгий спис творів Драгоманова, розкинутих по різних видавництвах або й виданнях особливими книжками, мусимо признати, що не пора вже нині здавати єуд про них. Та про те можна подати до розслідження будущому житєписателеви Драгоманова деякі думки, які мимоволі насувають ся навіть при побіжній заставі над значінем сего справді великого сучасника нашого. Драгоманів написав окрім великої сили газетних статей зі 100 визначніших, хотяй розміром не однакових, праць. Він обертав ся на полях словесности, історії, народописи людознавства єсупільної господарки, політики і критики по сим предметам Критиці піддавав він сучасні порядки по українсько-руських краях і явища прилюдного житя. Він розбирав літературні, просьвітні, політичні й єсупільні течії серед своїх земляків, оцінював наші стреміння і — єсли їх уважав за добрі — подавав способи, як їх переводити в житє. Хто з єго гадками не годив ся, того він роззброював своєю критикою дуже енергично й різко. Та хотяй єго критика місяцями була безпощадна або й несправедлива, як єпостеріг пок проф О. Огоновский в своїй Історії літератури, хотяй наєшті приклад Драгоманова дав привід до поветаня у нас єліної критикоманії, то за те зникла у нас фраза, голо-

словність в публіцистиці і установила ся отвертість в політичнім житю. Драгоманів боров ся повєякчасно з тим таємничим чадом, в котрім любовали ся до недавна діятелі галицко-руської прєси й політики.

Своє житє принїє Драгоманів на службу тому стремліню українсько-руських земляків, зза котрого єму довело ся покинути Росию. Він від тоді став ся в повнім слова значіню борцем за українсько-руську народну гадку, борцем рішучим, непохитним і невєспучим. Бачучи перожевий стан свого народу він наєликував земляків до праці і до залишеня пустих нарікань. Він пізнав найгіршу хибу Русинів, котра лежить в тім: що заклавши руки, бідкаємо ся на лиху долю. Так нарікали Українці в роках 1863—1871 на перші заборони українського письменства, не діючи нічого. Драгоманів в росправі, написаній 1872 р. в Італії а видругованій 1876 в львівській „Правді“ п. з. „Антракт з історії українофільства“, завіззав земляків позбути ся малодушности і взяти ся наново за літературне творенє, котре вже було заснітило ся. Він казав, що внутрішня сила й повага українсько-руського письменства сама від себе примусить російський уряд до знесеня заборони. А знов повагу й внутрішню силу приєднає собі українське письменство цікавостію змієту і придатностію до дійсного житя. Драгоманів добачав брак цікаости й євїжости особливо в тодішнім галицкім письменстві і заговорив про се в розвідці „Література російєка, українєка й галицка“.

Під той час в Галичині панував (в письменстві) староруский напрям. В книжках уживала ся важка, штучна мова, далека від народної бесіди. До народної мови більшість євїтлих Галичан відноєла ся з упередженєм, як в загалі до єеляньської маси народу. Для своїх творів галицкі письменники не брали предметів з руского (єеляньського) житя, але на кождий спосіб хотіли дорівняти польським і німецьким панам тай на силу старали ся витворити (бодай в своїй голові) руске позолочене паньство. Се їм часом наводило на гадку колишних галицких князів та бояр або уноєило їх в глибінь Північної Руси, туди, де красує ся Москва, золотая голова“... При тім терпіли тільки они самі, галицкі письменики, а за ними й парід, для котрого ні змієт ні мова галицкої

*) 1878 р. був Др ів на зїзді літератів в Парижі і боронив українєку літературу перед утєсками рос. правительства.

літератури не були придатні. Але й ті з Галичан, що признавали потребу в письмі звичайної, народної бесіди, і ті не були свободні від аристократичних наклонів. Надто тодішні галицькі народовці стояли на засаді, „все красне, що власне“ і не давали пробити ся так потрібній для правильного розвою здоровій критиці. Редакция „Правди“ не хотіла допустити вільної критики на одного з чільніших галицьких учених за те тільки, що він був Русин. Таким чином стало ся, що Драгоманів прозвав Галичан „лінивими та неохочими до поступу“. „Де хто дома або в наукових бібліотеках працює над спеціальностями, хоть найбільше над вузкими, далекими від інтересів життя, та ще й по старомодним схоластичним методам. Але власне образуючого читання в Галичині я майже не видів“. „Поверховну балаканину і партийність“ уважав Драгоманів за головні хиби галицько-руської патріотичної громади. Що більше, він на початку своєї знакомості з Галичиною назвав її „Авгівею стайнею, з котрої треба вивести маси багна, що душить усі свіжі парости“. Так писав він в „Австро-руських споминах“ за роки 1867—1877 (Львів 1888—1890). Бели же опісля поверховна балаканина та партийність з тих часів почали меншати, ели в літературнім та політичнім житю ліниветво й неохота до поступу стали рідні, ели й образуюче читанє помалу пробиває ся крізь товсту кору рускої паламарщини, то не мала в сїм заслуга ученого козацького потомка.

Помимо р'зкості своєї критики Драгоманів здобув собі прихильність і в тих, котрим єго спосіб писання видавав ся западто самонадійним. Симпатії ті завдячував він своїм заходам коло національного відродження українсько-руського народу. Драгоманів перший між Українцями-Русинами старав ся витягнути українсько-руську справу перед ширші круги иньших народів. Від 1870—1875 ширив він між Москалями відомості про українсько-руський рух. Подібно як в Росії так і на заході Європи ширив він „знанє про Україну не тільки своїми статями, що їх писав в мовах французькій, італіянській, англійській і німецькій; — він розіслав чи-мало українських квижок ученим мужам і бібліотекам у Франції, в Італії, Скандинавії, Америці і в Словянщині“ (Гл. Огоновский, Іс-

торія літератури). Але й поодинокі части розріжненої України-Руси знакомив він одну з другою. В 1876 р. видав він в Києві повісти Буковинця Федьковича, під конець життя бажав витягнути в українсько-руський національно-просвітний рух і Угорську Русь — та смерть єго спинила. Далше знакомив він земляків з положенем подібних змагаючих до національного відродження, народів, а саме з новокельтским і провансальским рухом у Франції. Національні відносини межи нашим народом а єго сусідами, Москалями й Поляками, Драгоманів бажав устроїти на підставі рівноправности сих трех тісно споріднених племен. В творі „Историческая Польша и великорусская демократія“ (Женева 1882) накликував він Поляків і Москалів узнати „недержавну“, т. є. не маючу своєї держави, українсько-руську народність.

В тім взгляді Драгоманів стояв на ґрунті перших українсько-руських націоналів єго віку, бо сказав: „Коли я претендую на що-небудь, то лишень на те, щоб проповідати і пробудити прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві роки братчики Кирило-Методієвські, і котрі лежали в основі українського народолюбства мого і товаришів, в наші молоді часи, в 60-ті і 70-ті роки, звісно з відм нами, котрі принесла наука і політика в новіші часи“. (Народ 3 і 4 ч. 1895). Кирило-Метод. братство було першим осередком українсько-руської визвольничої гадки від часу єї цілковитого упадку після козаччини. І власне за єї визвольничі змагання ушанували земляки Драгоманова ювілеєм трицяти-літньої діяльности, устроєним в грудни 1894 р. в м. Львові. Майже всі заяви величання єго з'осереджували ся в подяках за працю ювілата над поглибленем національної українсько-руської гадки.

Драгоманів завше накликував земляків „іти з духом часу“. В „Чудацких думках про українську національну справу“ запевняв він україньству тревалість і будучність, коли лишень оно йти-ме з тим духом часу і отворить літературу для поступових думок. Сюди відносив він колективістичну теорію, в котру він вірував, хотяй єї не ставив на першій пляні. На підставі удержавнення майна в народно-господарекім згляді а на підставі національної федерації в адміністративнім згляді, при найбільшій свободі горожан — збудував він будучу

Росію в творі „Вольный Союзъ — Вільна Спілка“ (Женева 1884). З душею й тілом поступовець — (навіть і в науці, в котрій зараз прийняв новий порівнюючий метод слідження) — Драгоманів мусів був, здавалося би, наразити собі тьму противників. Тимчасом рідко хто здобув собі у своїх земляків стільки поважання, як Драгоманів у Українців-Русинів. Драгоманів формально належав до радикальної партії, матеріально належать его твори усему українсько-руському читаючому загалови. Заслуга Драгоманова та, що его діяльність не обертала ся в рамках одної суспільно-політичної партії, що его писання не були призначені для одного стану, одної верстви. Найвищими задачами письменства були у Драгоманова: „Свобода совісти, розвій чуття гуманности і розширене духа свободи і познакомлене народу з побитом других народів, очищене его розуму від поганського та середньовічного фанатизму“. (Правда 1876). Се такі людські жадання і почасти навіть кардинальні риси українсько-руської натури, ще годі з ними не погодити ся. Для того то писання Драгоманова приймали ся до серця всіма читателями его творів, писаних приступно і ясно і без томлячої „ученої“ фразистики. Его критика приймала ся, иноді мимоволі і несвідомо, навіть тими, що зрештою не годили ся на деякі тези его.

Т. Галін.

Записки Наукового Товариства імені Шевченка.

Видавництво присвячене науці і письменству українсько-руського народу Впорядкував Михайло Грушевський. Т. VI (1895, кн. 2). У Львові.

Перед виходом сього тому „Записок“ напіла звістка про нову втрату, яку понесла русько-українська наука в особі

Михайла Драгоманова.

Уроджений р. 1841 в Гадячі, 1859 р. вступив він до історично-філологічного відділу Київського університету, а по скінченню габілітувався р. 1864 доцентом всевітньої історії того ж університету, де викладав до р. 1875. Від р. 1889 займав катедру всевітньої історії в вищій школі

в Софії. Здорове вже від кількох років було підкопане тяжкою хворобою (аневризм аорти), від якої він і вмер 20 н. ст. червня в Софії. Передчасна смерть его задала болячу утрату особливо для русько-української етнографії, в якій покійник зайняв одно з найперших місць своїми працями і окрив своє ім'я довговічною славою.

„Правда“

Вістник політики, науки і письменства. Львів
30 (18) червня 1895.

Михайло Драгоманів.

Посмертна споминка.

Дня 20 с. м. помер в Софії, в Болгарії, по довшій недужі серцевій Михайло Драгоманів, професор історії в тамшній вищій школі. Покійник родив ся 18 вересня 1841 р. в Гадячі, скінчив науки університетські в Києві, де опісля став доцентом а відтак професором старинної історії. Однак вже 1875 р. втратив професуру наслідком доносів галицьких москвофілів, як і київських обрусителів. Виїхавши з Києва, поселив ся відтак Драгоманів в Женеві, де проживав до р. 1889, а після того обняв катедру історії в Софії.

Драгоманів був чоловік глибокої науки і великої ерудиції і своїми численними працями чимало причинив ся до розросту і розвитку українсько-руської літератури. Іменно вельми заслужив ся на полі етнографії виданнями народних пісень, переказів і казок з коментарями спершу в спілці з проф. Антоновичем, а відтак самостійно, як і розвідками етнографічними, історичними і літературними. Видав також повісті Федьковича, цінний роман Хиба ревуть воли і Кобзаря Шевченка. Статтями в російських, німецьких, англійських та італійських журналах вельми причинив ся до прояснення українсько-руського письменства і питання взагалі в широкому світі. Та й галицькі і буковинські видання мало що не всі заповнені цінними працями покійника. Его критичні статті прояснили неодноразово темне питання в літературі і науці і вказували реальні напрями і потреби.

Однак острє его слово закрашене було іменно в останних часах нездоровим песимізмом.*)

Вельми цінні і інсєресні его статті „Література російська, великоруська, українська і галицька“, „Антракт зісторії українофільства“ (в „Правді“), „Про галицько-руське письменство“, „Авєстро-руські спомини“ і багато інших. Стикаючись і з руською молодіжю в своїх подорожах до Львова і Відня, силкувавсь він заохотити її до праці научної, поступової і се змаганнє видало деякі гарні наслідки. Одначе у загалу молодежи, що не конче набрала ся поважної науки, т. зв. критицизм прибрав напрям неґаційний, а поступовість проявляла ся не в реальній роботі а хіба в пустолавію (?) загальних фраз на сю тему. На сю хибу вказував покійник в останних часах в своїх статтях зовсїм виразно.

Перєнявши ся вже замолоду соціальними ідеями і космополітичним сьвітоглядом, старав ся Драгоманів свої погляди в тім напрямі пропаґувати в численних публицистичних статтях і брошурах виданих в Галичині і заграницею (в „Народі“, „Хліборобі“, „Житю і Слові“ і окремо). Сї соціальні теорії і космополітичні погляди найшли також багато прихильників між нашою молодіжю, хоч не таких ревних, як певно бажав покійник. Чимало бо з тих молодих апостолів, погорячившись за молоду за теоріями соціальними, які вони бажали з західно-європейського сьвіта пересадити живцем на нашу руську ниву, переґодом остигали і занявши сяке-такє становище суспільне, показували ся зовсїм індиферентними для змагань народу, а дбали лише про власну вигоду і наживу. Ставши творцем т. зв. радикальної партії в Галичині, Драгоманів зовсїм недвозначно висловлював ся про її хибі і розлад в останних часах.

В своїх поглядах розходив ся Драгоманів дуже різко з українськими націоналами і галицькими народовцями. Доволі нагадати полєміку в „Правді“, коли її редактором був пок. Володимир Барвінський.

Коли Українці постановили перерване після смерти Володимира Барвінського видавництво „Правди“ відновити, запросили до участи в ній

також пок. Драгоманова, а навіть помістили его програмову статтю на передї першого випуска 1888 р. Одначе опісля показалося, що дальша спільна робота була неможлива. „Правда“ була опісля часто предметом полємічних статей покійника, на котрі редакция спершу відповідала колиж у пок Драгоманова наслідком его недуги від 1892 проявляла ся що раз більша дразливість нервова, виминала редакция всяку полєміку.*)

Покійник до останку не покидав праці і з питомою ему пильністю і запопадливою старав ся після свого найліпшого розуміння служити своєму народови, хоч задля неприязних обставин мусів тиняти ся по чужих землях. Тож певно щирий жалє в усїй Україні-Руси викликала вієть про его смерть, і ми в думці кидаючи на его сьвіжу могилу грудку рідної землі, бажаємо, нехай ему земля чужа пером, в котрій він спочив!

„Д ѣ л о“

Н-р 144, 1895, 1 (13) липня.

(Фелєтов)

Михайло Петрович Драгомановъ

Зъ моихъ споминѣвъ.

Лично познакомивъ ся я зъ Михайломъ Петровичемъ Драгомановомъ въ лѣтѣ 1891 року у Відни. Михайло Петровичъ приѣхавъ бувъ сюда лѣчитись и поселивъ ся въ Сальмансдорфъ підъ Калєнбергомъ.

Переписувались мы ще зъ давного часу, коли то ще я, будучи на унїверситетѣ, бувъ редакторомъ украиньскои части „Славянського Альманаха“. Той Альманахъ сконфіскувала вѣдєньска прокураторія за „Політичні пісні украиньского народа“ пера Михайла Петровича. Задля якого іменно злочину сконфіковано „Альманахъ“ — я й до нинѣ не можу зрозумѣти, бо въ політичнихъ пїсняхъ нѣчого карыгѣдно-го дочитатись не можна було. Ще заздалегѣдь радили намъ товаришѣ Славяне, щоби підъ сею розвѣдкою, котра була въ Альманахѣ перлою, не підписувати имени Драгоманова, бо „се небезпечно“ (мовлявъ: чєши дѣдька зъ

*) „Неможливість“ праці М. П. ча у „Правді“ вийшла від того, що редакция не держалась програми его, хоть і напечатала єї як свою. Так само і в полєміці між Др-вим і „Правдою“ далеко більшу роль грали нерви не его, а редакторів „Правди“. Опроче, не самі нерви... Обоє ми можемо доказати документами. М. П.

*) На ділі в остатних словах М. П. ча стілько-ж „песимізму“ (властиво критицизму) скілько і давніше. М. П.

рѣдка...) Однакъ мы не важились на таке святотатство. Мы розвѣдку підписали цѣлымъ именемъ, якъ було въ рукописи — Альманахъ сконфіскували. Товаришѣ-Славяне зъ редакційного комітету мали рацію, а Михайло Петровичъ въ одно́мъ письмѣ озливъ ся на насъ дуже, що мы не вмѣли устояти за свои права.

Приѣхавши у Вѣдень 1891 року, Михайло Петровичъ подавъ звѣстку въ товариство „Січ“ и мы загостили до него.

Хорый вѣнь бувъ дуже. Вѣденьскій профессоры поставили діагнозу: Aneurysma aortae. Хороба неулѣчима. Михайло Петровичъ стративъ цѣлковито голосъ, шепотавъ лише, а болѣ въ грудехъ та рамени мучили его страшенно. Мы всѣ знали, що смерть уже написана на его чолѣ.

Щиро и сердечно привитавъ вѣнь насъ.

— Не першій вы — сказавъ вѣнь — у мене гостѣ. Навѣдувалася уже до мене ваша поліція та пытала: що я задумую робити въ Австріи. Моя немѣчь та по-части мѣй болгарскій паспортъ уратували мене вѣдь дальшой мандрѣвки.

Мы часто навѣдувались до Сальмансдорфу. Михайло Петровичъ, живучи довгій вѣкъ на чужинѣ, такъ и бажавъ видѣти коло себе землякѣвъ, для котрыхъ било еще щире серце. Коли мы до него навѣдались по полудни, то не пускавъ насъ и мы вечеряти мусѣли у него. Пѣзноу нѣчью вертали мы у Вѣдень. Коли-жъ мы, заняті неразъ своими дѣлами, не заходили до него два або три днѣ вѣнь, хочъ хорый, тяжко хорый, приѣздивъ у Вѣдень та заходивъ у нашу кофейню, щобы бачити ся зъ нами та поговорити зъ нами про народні справы.

Лаявъ вѣнь усѣхъ насъ Галичанъ за нашу нездарнѣсть въ політицѣ, въ літературѣ — але все те выходило зъ щирого сердца. Вѣнь бажавъ, щобъ усе було „лѣпше“, щобы пришло въ „слуханный часъ“.

Заходячи въ гостину до Михайла Петровича — мы все старали ся бѣльше говорити самі, щобъ не мучити его — але се намъ не вдавало ся. Мы звертали сюды-туды, его жѣнка помагала намъ — бо лѣкарѣ заборонили всяке роздразненье и напруженье голосу — та нѣчо не помагало. Бесѣда сходила на народні справы а Михайло Петровичъ говоривъ и говоривъ.

Въ душѣ его нагромадило ся тѣлько думокъ, тѣлько болю, тѣлько жалю, що вѣнь мусѣвъ выповѣсти землякамъ, хочъ бы пришлось ему умерти на мѣци.

— „Отъ такъ балакаючи зъ вами — мовивъ вѣнь — менѣ здаеть ся, що я здоровъ. Менѣ видить ся, що я свѣтъ цѣлый обгорну своими думками... А тутъ въ ночи прийдуть болѣ, битье сердца, ока не зажмуришь цѣлу нѣчь... смерть за плечима!...“

„Кобы скѣнчити третій томъ політичныхъ пѣсень!... Сю роботу мушу довершити, хочъ бы пришлось менѣ кѣнчити еи на смертельнѣмъ ложу.. Тѣльки-жъ се работа! Я вамъ кажу — еи треба робити лѣгма на помостѣ. Отъ сядете та розкладаете собѣ любенько сотки усякихъ варіантѣвъ Сей сюда, той сюда, або сей по однѣй части сюда а туда по другѣй. А заки розбере ся, що за мука! що за работа! Зъ початку выходить неразъ така нѣсенѣтница, що нѣякъ не зрозумѣешь. Та якъ же такъ — пытаешь себе — абы про таку рѣчь, якъ руйнованье Сѣчи не було докладныхъ пѣсень? И зновъ читаешь и читаешь и розкладаешь по помостѣ всякі варіанты... Скажѣмъ примѣромъ пѣсеня про руйнованье Сѣчи 1775 року: „Ой злетѣла бомба — та у Сѣчѣ упала“. Коли-жъ 1775-ого року нѣякого бомбардованя не було! Або дальше: „Ой поїшли Запорожцѣ (по зруйнованю Сѣчи) надъ Богомъ рѣкою“. Якъ же надъ Богомъ, коли вся Сѣчова исторія дѣялася на Днѣпрѣ? Але коли розчитаешь ся въ соткахъ варіантѣвъ, тогдѣ дѣйдеш до сути рѣчи — дѣйдеш, що пѣенѣ про руйнованье Сѣчи за Мазены та за Катерины II-ои помѣшались мѣжь собою въ памяти народнѣй... Розумѣе ся, читаючи книжку, въ котрѣй усѣ пѣенѣ розѣбрані по думкамъ и по историчнымъ періодамъ читець и не думає: кѣлько то труда стояло, щобы вынайти провѣдну думку въ тыхъ такъ гарно выспѣваныхъ, але переплутаныхъ думкахъ... Кобы хочъ сю роботу, довести до кѣнца!

„Я написавъ теперь розвѣдку про казку Едипову Се такъ — работа европейска, щобъ Англичане, Нѣмцѣ та Французы провѣдали про такого-то учителя „на велика-та школа“ въ Софії. Се такъ — для мене та для Болгаръ, що покликали мене на катедру. Але вѣдь теперь посвячу всѣ свои силы украинскѣй етнографіи.

„Отъ представте собі — українські релігійні легенди, що до тепер ще не розроблені. Кілько то в них матеріялу, щоби показати: якими дорогами йшла до нас християнська віра і культура і як то єї народ приложив до свого норову. А там коли єї роботи покінчу — возьмусь, як сил ще стане, за історію української літератури і культури. Мої попередні роботи — то лише ввід до єї послідної, котру хочу уважати своїм завданням. Отъ, бачите, Огоновського Історія літератури — робота пильна і богата в матеріял, а головні вона перша в тій напрям. Але в ній нема ширшого погляду нї на свою літературу і культуру, нї порівнянн зь другими сучасними напрямками літератур європейських, котрі все-таки мали вплив на хід нашої культури. Я би взяв: 1) література старославянська; 2) народна поезія, проза, легенди і т. д.; 3) нова українська література на народній мові — з єї прихвостнем — „червонорусскимъ языкомъ“. Коли се зроблю, тогді возьмѣть, загребѣть мене мѣж мої книжки та спалѣть разом зь ними, коли они нї до чого не приложі..“

Михайло Петрович завжди дуже відказував на „вузкій націоналізм“ а ще більше на „наукове шарлатанство“.

— „Усї Галичане, Поляки і Русини — говорив він — то „псевдо-культурники“... се проста культурна Hochstapellei. Не говорячи вже про українські або російські університетські мѣста, але кожде уїздне мѣсто в Росії, навѣть на Сибірі має бібліотеки лїпші, як у Львові та Кракові..“

„Скажѣть мені — говорив далше — що то таке „народні святощі“? з чого они складають ся? Що в „українських народнихъ святощахъ“ є свого питомого, а що візантійського, арабського, перського і загально культурного?... Коли ми вѣчно будемо стояти на козаку, тропакі, тютюнї та горілках — то нїчо з нашої роботи не вийде. Пронадемо — і слѣд за нами загине! Нам треба поставити ся на високій рівень, нам треба инчих окликів, нїж тї проголошені „новою ерою“. Нам треба засяяти наукою і дѣлами, щоб увесь свѣтъ зоглянув ся на нас. Тогді й числитися зь нами будуть. Чим на ширшу ногу поставимо себе, тым вигіднїше. Отъ

дивѣть: кілько жидів на свѣтї? — а жидівське питання стоить клином в Європї та вже і в Америцї. А кілько Українцїв! Але жиди умѣли стояти все на передї. В свої часї бились они за толеранцію релігійну, відтак за буржуазію, а тепер вже і мѣж соціалістами взяли провід.. А ми?... Ще тепер ставимо в свої програми політичні „греко-католицку віру!“ — в програми політичні!*)

В той час в Сальмандорфї писав Михайло Петрович на нашу просьбу свої австро-угорсько-руські спомины. „Се я відпочиваю, пишучи их“ — говорив він.

Угорська Русь лежала єму на серці ще більше як Галичина. Угорціну він справді згадував „як пораненого брата“.

— На Угорській Русі — говорив він — найшов я також людей, зь котрими можна було почати дѣло, особливо молоді клирики та студенти. Гомичков став моїм приятелем, в „Карпат“ надрукував був мою статтю, годив ся навѣть на те, що для народу треба писати народною мовою. Та стала халепка з тым процесом (у Львові 1877-го року) і моя робота мусѣла урвати ся. До угорських Русинів — була єго гадка — треба добиратися окремим способом. На Москалїв лаяти нема що, хіба в ряди годї на уряд. Зь українством там поки-що нїчого не вдѣєш. Демократичним принципом зь російською закраскою можна помалу добитися у них почуття до свого питомого народу.**)

Не було нїякого прояву чи-то політичного чи літературного на цїлій Русі-Українї, о котрїм би Михайло Петрович не знав, та про котрий би він не висказував свої

*) На темат „вузкого націоналізму“, „народнихъ святощів“ та „новой ери“ з греко-католицкою вірою в „програми“ — писав пок. М. Драгоманів широко в остатних роках — однак годї сказати, щоб він мав рацію у всьм, що виводив і писав. Мѣж иншим покойний не зрозумів був гадки соймової декларації [не програми] в 1890 роцї. — Прим. Ред. „Дѣла“.

**) Метода ся — здаєсь нам — нинї була б вже не практична і злишня. Російщина нинї на угорській Русі вже не має того ходу, що мала давнїше. Тому ї не диво, що п. Вол. Охримович радить підступати до угорських Русинів мовою мадярською. — Прим. Ред. „Дѣла“.

Обі єї уваги задержуємо, як характерні для органу „опозиційних“ народів; перша з них показує, що „Дѣло“ не зовсім вірвало з „новою ерою“, — друга, що воно воліє на Угорській Русі мадярство, ніж російство, чим, звісно, дає там москвофільство верх над народством.

быстрої думки. Слабий его голосъ неразъ уривавъ ся, вѣнъ припочивавъ, сильною волею своєю ломивъ бѣль въ грудехъ, а коли не мѣгъ говорити, писавъ на таблицѣ свои короткі думки. Коли дебата перерывалася — а перерывала си неразъ умысле зъ оглядѣвъ на здоров'яе мужа панѣ Драгоманова сѣдаючи за фортепянь та граючи украиньскій пѣснѣ, — Михайло Петровичъ, утомлений, опиравъ ся на своѣмъ ложи болѣзни а очи горѣли огнемъ, коли вѣнъ и мы зъ нимъ слухали милыхъ звуковъ народнои пѣснѣ.

— А отъ слухайте „Гречаники“! Зъ „Гречаниками“ сталась ось-яка комедія. Украиньскій панѣ (имярекъ) заложивъ у своѣмъ селѣ школу. Хлопцѣ учились азбуки, розумѣ ся на казенній мовѣ. Приѣздить инспекторъ. Усе граздѣ! Тѣлько на кѣнци науки казавъ учитель школярямъ заспѣвати пѣснѣ. Хлопцѣ затыгли „Гречаниковъ“.. Инспекторъ надувъ ся и зробивъ учителеви „выговоръ“. На се панѣ: „Коли вамъ, пане смотрителю, мои „Гречаники“ не подобають ся, то я васъ не смѣю просити въ свою хату на обѣдъ. Тамъ дають таки гречаниковъ...“ А въ селѣ не можна було пообѣдати нѣде инде, хибя лишъ у пана...

Про свѣй побутъ въ Болгаріи розказувавъ Михайло Петровичъ, що тамъ вѣнъ усѣмъ доволеный. Занятѣ ему до вподобы, студенты пильні. Болгаре — казавъ вѣнъ — нарѣдъ цѣкавый. Правда, богато ще тамъ Азіи, але оно минесъ тамъ може й скорше, якъ въ нашихъ краинахъ... А отъ що цѣкаво! Я — мовивъ Михайло Петровичъ — окричаный „революціонеръ... соціалістъ... нігілістъ“ а въ Софіи мы, я и моя родина стали „двораками“. Князь просить мою родину на вечерки en petit comité. А разъ на балю пѣдѣйшовъ князь до мене, стиснувъ руку (Болгаре цѣлуютъ его заразъ въ руку за таку честь) та казавъ, що жалуе, що рѣзнодорожні обовязки не позволяютъ ему слухати моихъ лекцій. Вѣнъ — каже — чувъ, що мои лекції дуже интересні... Теперъ я голосъ стративъ, а се-жъ єдиный мѣй заробокъ. Що вдѣю безъ бесѣды? На пенсію въ Болгаріи я права не маю...

Зъ пѣднесенымъ духомъ вѣдходили мы вѣдъ Михайла Петровича, але и зъ бодемъ въ серци, що дѣй великого сего труженика вже почислені...

Однакъ на перекѣръ усякимъ лѣкарскимъ прогнѣзамъ здоров'яе Михайла Петровича поправило ся. Голосъ помалу вѣнъ вѣдзыскавъ и болѣ въ грудехъ перестали. Розумѣ ся — хѣроба мимо того розвивала ся далше.

Послѣдній разъ бачивъ я Михайла Петровича у Вѣдни 1893 року въ перѣздѣ его зъ Парижа, куда удававъ ся до славного французского лѣкаря Potin-a. Тогдѣ то въ его комнатѣ въ Hôtel de France бачивъ я зновъ громаду Русинѣвъ, Украиньцѣвъ, Болгаръ та инчихъ Славянъ — всѣ они споглядали на Михайла Петровича зъ глубокою почестію. А вѣнъ поводитъ ся зъ усѣма, зъ найменшими и наймолодшими такъ просто, такъ звичайно — не говоривъ ex cathedra, якъ то люблять робити инчі, т. зв. „великі люде“.

Отсе мои спомины про Михайла П. Драгоманова, великого труженика для вѣтчизны своєї и скитальця за-для неї. Умеръ на чужинѣ — а умираючи забравъ зъ собою богато ще невысказанныхъ думокъ — задуманныхъ робѣтъ великихъ...

Д-ръ Я. О—скій.

в) старорусских

„Галичанинъ.“

Ч. 129. Львовъ 11 (23) іюня 1895.

Мих. Петрович Драгомановъ.

Вчера утромъ получили мы изъ болгарской Софіи вѣсть о смерти профессора исторіи тамошней высшей школы и бывшего профессора кіевского университета Мих. Драгоманова, скончавшагося послѣ долгой болѣзни на 54 году жизни.

Мих. Петровичъ Драгомановъ сталъ у насъ въ Галичинѣ извѣстенъ 20 лѣтъ тому назадъ, такъ якъ лѣтомъ 1875 года онъ былъ въ нашемъ краѣ, познакомился съ нѣкоторыми русскими вліятельнѣйшими личностями и видя на многочисленномъ собраніи членовъ Общества Качковского воодушевленный патріотизмъ нашего народа, заинтересовался нимъ вообще и галицко-русскими дѣлами въ особенности. Крайніи — якъ на тогдашнее время — воззрѣнія Драгоманова на общественныя отношенія въ Галичинѣ были причиною, що старшіи вѣкомъ галицко-русскіи патріоты не лишъ изъ партіи исторической, но также и украинофильской не могли войти съ нимъ въ близшіи и тѣснѣйшіи

сношенія. Но при томъ всемі оны усеїль до-
братись съ своими статьямі въ українофиль-
скую газетку „Правда“, въ которой и напеча-
тали статьи, открывшіи очи галицкимъ украї-
нофиламъ въ дїлї важности для нихъ велико-
русской, или такъ сказати обще-русской лите-
ратуры и культуры. До сихъ поръ галицкіи
українофилы замѣчательны были въ своихъ
воззрѣніяхъ тѣмъ, що подобно полякамъ нена-
видѣли все обще-русское и просто мерзились
книгами и газетами, печатанными на обще рус-
скомъ языкѣ, хотя бы изданія тѣ были по сво-
ему содержанію самыми лучшими въ мірѣ.
Українофильство въ ту пору было точно то
самое, которое сегодня пропагують гг Барвин-
скій, Вахнянинъ и т. д при правдивной и
матеріальной помощи польской шляхты и ея
розличныхъ „махеровъ“ посѣщавшихъ когда-то
университетъ въ Кіевѣ и вельдствіе участія
въ польскомъ мятежѣ 1 63 года переселивших-
ся яко эмигранты въ Галичину.

Съ той поры, когда львовская україно-
фильская „Правда“ напечатала розсужденіе М.
П. Драгоманова п. з. „Литература російська,
велико-русска, украинська и галицко русска“ —
прояснилось въ головахъ немногочисленныхъ
галицкихъ українофиловъ. Они вступали въ жи-
вѣйшіи сношенія съ закордонными українофи-
лами, стали читати обще-русскіи изданія и
искати въ нихъ того, безъ чего яко культур-
ныи люди обойтись не могли и безъ чего до
сихъ поръ лишь для того обходились, такъ якъ
не знали никого изъ такихъ українофиловъ за
кордономъ, который излѣчилъ бы ихъ отъ слѣ-
пой вражды къ всему обще-русскому и дока-
залъ имъ, що обще-русская литература и куль-
тура есть достояніемъ мало- и великороссовъ.

Въ 1878 году, когда Мих. Драгомановъ
за свои соціалистическіи воззрѣнія былъ уstra-
ненъ изъ каѳедры кіевского университета и
переселился въ Швейцарію — та часть галиц-
кихъ українофиловъ, которая сегодня пошла
въ „новую эру“, отперлась его публично. Но
за то станула по сторонѣ Драгоманова значи-
тельная часть галицко-русской українофильской
молодежи, которая за свои соціально-политиче-
скіи убѣжденія подвергалась нѣскольkokрат-
нымъ арестамъ, процессамъ и т. п. Молодежь та
подчинялась однако въ головныхъ вопросахъ
старшимъ галицкимъ українофиламъ и только
въ 1890 году, когда тѣ послѣдніи, при водво-
реніи такъ зовимой „новой эры“ вступили въ

безусловную службу польской шляхты и поль-
ской державной идеи — молодежь та, руково-
димая М. П. Драгомановымъ изъ Софіи, высту-
пила съ цѣлою рѣшительносгю противъ такъ
зовимой „програмы“ Романчука и образовала
отдѣльную такъ зовимую радикальную“ или
независимую українофильско-соціалистическую
партію. Въ письмахъ своихъ, вымѣренныхъ про-
тивъ ново-эрекой политики и печатанныхъ въ
газеткахъ „Народъ“ и „Буковина“, Драгома-
новъ доказалъ фактами изъ исторіи, литерату-
ры, культуры и теперѣшности, що такъ зов.
програма Романчука ни къ чему не годится,
що она не сходна съ духомъ малорусского на-
да и яко*такая не можетъ найти въ масахъ
народа сочувствія.

Выступая въ 1877 году явно яко сторонникъ
и покровитель галицко-русской молодежи, М.
П. Драгомановъ кинулся съ великимъ ожесто-
ченіемъ на наше духовенство и долгиі лѣта
старался подкопати среди народа и молодежи
значеніе церкви и духовенства, видя въ нихъ
первыхъ и головныхъ противниковъ своихъ со-
ціалистическо-либеральныхъ воззрѣній*) Въ по-
слѣднихъ лѣтахъ, когда оны лучше позналъ
Галичину и ея отношенія, ненависть его къ
русскому духовенству значительно ослабла и
оны всема часо признавалъ поодинокимъ га-
лицко-рускимъ священникамъ заслуги въ обла-
сти просвѣщенія и матеріального поднесенія
своего народа. Въ своихъ широкихъ воззрѣ-
ніяхъ на міръ и людей оны публично призна-
валъ громадныи заслуги просвѣтителю галицкой
Руси, незабвенному протоіерею Іоанну Наумо-
вичу, которого большая часть галицкихъ украї-
нофиловъ единственно лишь для того ненави-
дѣла и не уважала, що оны не подчинялся
господствующей въ Галичинѣ стихіи и мѣшалъ
ей вліяти на сельскій народъ.

Вообще — М. П. Драгоманову одолжаетъ
галицкая Русь въ первой линіи то, що оны от-

*) Николі М. П-ч не кидався спеціально на „наше
духовенство“ — се робив я. М. П-ч говорив про свя-
щенників на рівні зо свѣтскими членами галицкихъ пар-
тій, поборюючи їх ретроградство і т. и. М. П-ч підко-
пував забобонний світогляд р. народу зовсімъ науковимъ
способом, і се він робив найбільше як раз під koniecъ
своего життя (Див: Оповідання про заздрихъ богів, Рай і
Поступ і т. и.) І заслуги поодинокимъ священникамъ М.
П-ч признавав зовсімъ не остатнимъ часомъ, а ще від того
часу, як він став писати про Галичину. Опроче і того
могло бути дуже мало, бо всего кілька случаев, як Нау-
мович.

крыль очи украинофиламъ и наклонилъ ихъ читати и образоватись на общерусской литературѣ, безъ знанія которой никто изъ русскихъ галичанъ не можетъ, при нынѣшнихъ обстоятельствахъ, считатись культурнымъ чело-вѣкомъ.

Не будь Драгоманова — нынѣшня украинифильская молодежь въ Галичинѣ стала бы простыми козачками польской шляхты. Въ томъ именно покойный имѣлъ весьма важное значеніе для галицкой Руси, такъ якъ лишь его вліянію удалось освободити часть русской молодежи нашего края отъ польско-шляхетско-реставраціонныхъ идей, пропагованныхъ въ свое время довольно успѣшно такими украинофилами якъ Кулишъ, А. Конисскій и т. п.

„Бесѣда“.

Литературный журналъ съ иллюстраціями.

Нр. 11 и 12. Львовъ, 15 (27) іюня 1895.

М. П. Драгомановъ.

Въ столицѣ Болгаріи, Софіи, умеръ 9 (21) с. м. вождь малорусскихъ сепаратистовъ съ социалистическимъ оттѣнкомъ, Михаилъ Петровичъ Драгомановъ. Покойный оставилъ по себѣ столь видный слѣдъ въ исторіи Галицкой Руси послѣднихъ 20-ти лѣтъ, что и помимо его литературной дѣятельности преимущественно въ области малорусскаго вопроса, мы считаемъ долгомъ посвятить ему нѣсколько словъ.

М. П. Драгомановъ родился 1841 г. въ Гадячѣ, полтавской губерніи въ дворянской семьѣ. По окончаніи гимназіи въ Полтавѣ, М. П. вступилъ на кіевскій университетъ, гдѣ въ 1864 г. сталъ доцентомъ всеобщей исторіи. Въ Россіи въ то время происходилъ переломъ. Лжелиберальныя вѣянія прельщали русскую молодежь вообще, а малорусскія сепаратистическія стремленія, раздуваемые польскими эмиссаріями, прививались особенно на югѣ. М. П. Драгомановъ сталъ на сторону малорусскаго сепаратизма и выразилъ свои воззрѣнія въ статьѣ „О педагогическомъ значеніи малорусскаго языка“, напечатанной въ „Спб.-Вѣдомостяхъ“ 1866 г. Въ 1870 г. русское правительство выслало М. П. за границу для дополненія студій. Тогда онъ впервые познакомился съ Галичиною и львовянами. Изъ заграницы возвратился М. П. только въ 1873 г. и продолжалъ преподаванія въ кіевскомъ университетѣ. Въ 1875

г., когда въ Кіевѣ была назначена комисиія для изслѣдованія малорусскаго движенія, М. П. взялъ паспортъ и уѣхалъ сперва въ Вѣну, а затѣмъ въ Женеву, гдѣ пробылъ до 1889 г., въ которомъ Стамбуловъ пригласилъ его на катедру всеобщей исторіи при высшей школѣ въ Софіи.

Изъ трудовъ М. П. наиболѣе цѣнны: „Историческія пѣсни малорусскаго народа“, „Рыцарскіе отголоски въ украинскихъ народныхъ пѣсняхъ“, „Историческая Польша и великорусская демократія, не принимая въ счетъ политическихъ статей, какъ печатанныя въ „Вѣстникѣ Европы“: „Восточная политика Германіи и обрусеніе“ „Русскіе въ Галиціи“, „Литературное движеніе въ Галиціи“, „По вопросу о малорусской литературѣ“ (Вѣна, 1876.) и т. д. Въ Женевѣ издалъ М. П. пять томовъ малорусскаго сборника „Громада“ и редаговалъ журналъ „Вольное Слѣво“. Изъ сочиненій, написанныхъ М. П. на малорусскомъ нарѣччіи, важны особенно „Австро руськи спомини“ (Львовъ, 1889, 1890 и 1892) и „Нові українські пісні про громадські справи“ и нѣкоторыя другія.

Вліяніе М. П. Драгоманова на галичанъ началось съ перваго его посѣщенія Галиціи въ 1870 г. Тогда онъ успѣлъ только завязать сношенія съ головами начинавшагося тогда въ Галичинѣ сепаратистическаго движенія. Въ 1875 г. онъ, будучи во Львовѣ, сблизился съ галицко-русскою молодежью, сосредоточенною въ обществѣ „Академическій Кружокъ“ и съ тѣхъ поръ начались у насъ переверты, выразившіеся прежде всего въ самомъ „Академическомъ Кружкѣ“, а потомъ и въ общественной жизни. Мы были бы, однако, несправедливы въ виду памяти М. П. Драгоманова, если бы его поставили на ровнѣ съ такими сепаратистами, какъ н. пр. Олександро Барвинскій. Драгомановъ былъ сепаратистъ лишь относительно народности и стоялъ за демократическій федерализмъ въ политикѣ, между тѣмъ какъ н. Барвинскій — сторонникъ шляхетской политики и по формѣ и по существу. Нельзя отрицать, что М. П. создалъ у насъ радикальную фракцію, но вѣрно и то, что этимъ онъ ослабилъ такъ называемую „народовскую“ партію, а во всѣхъ галицко-русскихъ партіяхъ подорвалъ въ корнѣ ту казенщину, которая называется у насъ „рутенствомъ“. О социалистическомъ направленіи радикальной фракціи не говоримъ. Тамъ, гдѣ хорошій священникъ, социализмъ не привьется, впрочемъ, если ему уже суждено распростра-

ниться въ земледѣльческой Галичинѣ, то это будетъ заслуга нашего экономическаго положенія и церковныхъ властей, употребляющихъ свое вліяніе и силу для противодѣйствія народнымъ стремленіямъ. М. П. Драгомановъ не зналъ жизни и стремленій русской партіи въ Галичинѣ. Онъ былъ знакомъ только съ представителями „народовцевъ“. Для насъ понятно, почему „Дѣло“ въ некрологѣ М. П. не упомянуло объ его „Австро-руськихъ споминахъ“. Въ этомъ сочиненіи онъ подвергнулъ рѣзкой критикѣ образъ мыслей „народовскихъ“ дѣятелей и мы советуемъ читателямъ „Бесѣды“ познакомиться съ этимъ трудомъ Драгоманова. Особенно же рекомендуемъ его сочиненіе „Историческая Польша и великорусская демократія“. Въ этомъ сочиненіи М. П. доказалъ историческими фактами, какъ польскіе дѣятели умѣли заманивать малороссовъ для своихъ политическихъ цѣлей и какъ они успѣли убѣдить даже нѣкоторыхъ великороссовъ въ принадлежности Малой Руси къ Польшѣ. Послѣ прочтенія этого сочиненія едва-ли кто-нибудь изъ малорусскихъ сепаратистовъ, имѣющій толкъ въ головѣ станетъ вѣрить въ пользу политики н. пр. п. Барвинскаго. Немало содѣйствовалъ также М. П. распространенію въ Галичинѣ книгъ на литературномъ русскомъ языкѣ. Галицкихъ сепаратистовъ какъ шляхетскаго, какъ и „народовскаго“ отбѣнка, русская литературная рѣчь вводила просто въ изступленіе и они принципиально не читали русскихъ книгъ. Такъ какъ однако почти все научныя сочиненія Драгоманова написаны на русскомъ литературномъ языкѣ, то имъ пришлось по необходимости сломить свое упрямство, а кромѣ этого самъ М. П. убѣдительно рекомендовалъ имъ изучать русскую литературную рѣчь и русскую литературу и вынѣ въ Галичинѣ уже немного такихъ „завзятыхъ“, у которыхъ бы русская рѣчь вызвала лихорадку.

(Вильный російскій голосъ).

„Летучіе Листки“.

издаваемые Фондомъ Вольной Русской Прессы въ Лондонѣ. Подъ редакціей Ф. Волховскаго. Листокъ 22, 15 Юля (н. ст.) 1895 г.

Мих. Петровъ. Драгомановъ.

(некрологъ).

8/20 іюня скончался въ Софіи М. П. Драгомановъ. Покойный родился в 1841 г. въ г. Гадячѣ, Полтавской губерніи. Въ 1865 г. онъ былъ назначенъ доцентомъ Кіевского университета,

гдѣ до 1876 года занималъ кафедру всеобщей исторіи. Въ 1876 г., вслѣдствіе доноса Юзефовича (извѣстнаго доносчика на Костомарова), Драгоманову предложено было подать въ отставку, но онъ отказался, заявивъ, что его могутъ уволить но самъ онъ этого не сдѣлаетъ. Въ томъ же 1876 году, по повелѣнію Александра II, была назначена специальная коммиссія для разслѣдованія украинофильскаго движенія состоявшая изъ гр. Д. А. Толстого, доносчика Юзефовича, шефа жандармовъ Потапова и министра Внутр. Дѣлъ Тимашева. Коммиссія рѣшила закрыть южный отдѣлъ Географическаго Общества въ Кіевѣ и запретить жительство Драгоманову и Чубинскому въ Малороссіи и ея-лицияхъ. Это правительственное распоряженіе поставило, такъ сказать, точку на легальной дѣятельности Драгоманова. Покойный былъ не изъ тѣхъ пассивныхъ натуръ, которыя могутъ примириться съ насиліемъ, убаюкивая себя надеждами на лучшее будущее. Напротивъ, Драгомановъ былъ боецъ, въ полномъ смыслѣ этого слова — неустрашимый, неподкупно-честный и энергичный. Вслѣдъ за своей отставкой, онъ уѣхалъ за границу, поселился въ Женевѣ, (гдѣ жилъ почти все время до 1891 года, когда онъ былъ приглашенъ на профессорскую кафедру въ Софійскій университетъ) и почти въ теченіи 20 лѣтъ немолчно раздавался его голосъ призывавшій къ борьбѣ съ деспотизмомъ, боровшійся съ проявленіями нетерпимости, откуда бы она ни исходила. Начало его заграничной публицистической дѣятельности совпало съ увлеченіемъ, господствовавшимъ тогда среди русской молодежи, анархистическими теоріями, увлеченіемъ, смѣнившимся вскорѣ якобинствомъ и теоріей захвата власти. Широкій умъ и громадныя научныя познанія позволяли покойному видѣть слабыя стороны теорій, увлекавшихъ тогда молодежь и онъ считалъ своимъ долгомъ бороться съ ними и печатно, и путемъ устнаго воздѣйствія. Эта борьба создала ему много ожесточенныхъ враговъ. Мы отмѣчаемъ это обстоятельство въ жизни покойнаго потому, что оно, какъ нельзя лучше, характеризуетъ глубоко-честную и прямую натуру Драгоманова, не способнаго ни на какія сдѣлки съ совѣстью, считавшаго унижительнымъ льстить молодежи. „Преклоняться предъ теоріей потому только, что она модна и за нее стоитъ молодежь, это

часто значить снимать шапку предъ невѣжествомъ, — говаривалъ иногда покойный. — я этого не могу и не хочу дѣлать“. Теперь, когда почти всѣ фракціи русской оппозиціи пришли къ убѣжденію, что прежде всего необходима борьба за политическую свободу. — мы считаемъ не лишнимъ напомнить, что первымъ, поставившимъ это положеніе въ заграничной русской литературѣ, былъ М. П. Драгомановъ, испившій горькую чашу всякаго новатора. Его, между прочимъ, считали націоналистомъ, упрекали въ расовой узости, — Драгомановъ былъ горячій патріотъ, страстнолюбившій свою родную Украину, но далекій отъ національной исключительности и расовой нетерпимости. Национальность была для него формой, въ которую онъ стремился влить послѣдніе выводы европейской науки и культуры. Онъ горячо привѣтствовалъ всякое проявленіе жизни въ средѣ, какъ онъ называлъ, „негосударственныхъ народовъ“, были ли то малороссы, поляки, бѣлороссы, грузины, литовцы и т. д.* Преклоняясь предъ наукой, которая является результатомъ общечеловѣческой дѣятельности и потому интернаціональна, онъ думалъ, что успешное развитіе всякой національности возможно только при усвоеніи выводовъ этой науки и что такое развитіе не только не затормозитъ хода мірового прогресса, но благодаря созданію народной популярной литературы (на языкахъ негосударственныхъ народовъ) демократизируетъ саму науку и внесетъ новыя оригинальныя струи въ теченіе мірового прогресса.

Если въ обще-русской литературѣ Драгомановъ выдѣлялся, какъ неутомимый боецъ за политическую свободу,** въ малорусской литературѣ его значеніе еще шире. Смѣло можно сказать, что нѣтъ области научнаго знанія, соприкасающейся съ историч. или политическими науками, гдѣ бы не чувствовалось въ украинской литературѣ вліяніе покойнаго. Не говоря о 5-ти томахъ „Громады“ и рядѣ популярныхъ брошюръ для народа, покойный оставилъ на малорусскомъ языкѣ цѣнныя научныя

работы по исторіи, фольклору, исторіи религій, этнографіи и т. д. И послѣдніе годы его трудовой жизни были скрашены сознаніемъ, что его дѣятельность не прошла безплодно. Благодаря усиліямъ его и друзей-учениковъ М. Павлика и Ив. Франко, создалась въ Галиціи крестьянская радикальная партія, которая съ такой задумчивостью отпраздновала въ прошломъ году юбилей 30 лѣтъ дѣятельности Драгоманова.

Заканчивая нашъ некрологъ, мы не можемъ воздержаться отъ желанія сказать въ заключеніе нѣсколько словъ о покойномъ, какъ о человѣкѣ. Мягкій, гуманный, терпимый, отзывчивый ко всякому чужому горю и нуждѣ, Драгомановъ производилъ лично обаятельное впечатлѣніе. Особенно трогательно было его отношеніе къ молодежи: стоило ему замѣтить, съ чьей-либо стороны, искреннее желаніе разобраться въ какомъ либо вопросѣ, онъ съ радостью предлагалъ къ услугамъ желающаго свою обширную библіотеку, свои громадныя знанія; чуждый высокомерія, онъ съ удивительнымъ терпѣніемъ по цѣлымъ часамъ спорилъ съ противникомъ, часто вооруженнымъ только страстностью и энергичностью выраженій и нерѣдко эти споры оканчивались тѣмъ, что противникъ уходилъ отъ Драгоманова нагруженный ворохомъ книгъ по предмету спора и возвращался съ меньшей страстностью, но зато съ большимъ запасомъ знаній.

Закончимъ нашъ некрологъ пожеланіемъ, на языкѣ столь любимой покойнымъ Украины: „Нехай ему земля перомъ!“ Малороссы говорятъ: „все минеться — одна правда зостанеться“... Драгомановъ всю свою жизнь служилъ этой „правдѣ“, и это лучшая похвала, какую можно сказать о человѣкѣ.

Вас. Жукъ.

Перші поминки М. П. Драгоманова.

Дня 6. липня с. р. скликала руска радикальна група у Кракові збори, щоби віддати честь пам'яті великого нашого проводиря. Межи запрошеними була молодіж польська, литовська і болгарська та проводирі краківських соціалістів. Предсідателем зборів вибрано т. В. Гукевича, а перший голос забрав т. В. Стефанік.

* Любопытно отмѣтить съ какимъ глубокимъ уваженіемъ относились къ Драгоманову даже его враги. См. напр., некрологъ въ клерик. краковск. „Часѣ“.

**) Мы не говоримъ о его специально-научной дѣятельности, о которой читатель можетъ найти указанія въ легальной русской литературѣ. См. некрол. Д.—ва въ „Рус. Вѣд.“ 1895 N. 163.

Бесідник каже, що має перед собою молодіж тих народів, для котрих Драгоманов багато працював і немало заслужився. Прийшлося Драгоманову вияснювати наші відносини до сусідніх націй і тутка повстала „Историческая Польша и Велико-русская демократія“. Книжка ся мала і має велике значінє для молодіжи польскої. Має вона значінє для культури і розвою думок для цілої східної Славянщини Драгоманов був діячем славянським.

Пристає далі т. Стефанік до діяльності Драгоманова серед єго рідного народу. Подає стан руско-української нації перед виступленєм Драгоманова і робить огляд теперішнього стану народу. Ріжниця вийшла дуже велика і то ріжниця така, що допевнює о великім поступі нашої суспільности уперед. Що суспільність наша поступила, що видвигнула є поміж себе людей, котрі все-ж таки по при величезні перешкоди ведуть ту націю до ліпшої будучности — се в половині заслуга Драгоманова.

Своею критикою він порозбивав ідоли політичні старших партій, москофільської і народовської а наicoli не міг їх повернути до своїх гадок, витворив з людей, котрих своїми письмами виховав, партію радикальну, котрої моральним провідником він і був.

Драгоманов витворив у нас літературу і науку, бо знов виобразував людей, котрі вже вміли оцінювати, що живе жите народа і єго інтереси мусять увійти в літературу, як вона не має бути мертвою.

Драгоманов звертався до нашого мужицтва безпосередно, і ті книги, які він дав селянам у руки — се наука найправдивша і нема у ній двох правдів

Де тільки звернетесь і заглянете в наше жите культурне, всюди буде прописане імя Драгоманова, як не перше, то одно є перших

В імені групи польскої молодіжі виступив инчий бесідник є такою промовою.*)

Заслуга Драгоманова, яко політичного теоретика, проявляє ся найбільше в тім, що він виказав конвенціональну брехню, яка сегодні укриває ся в шумній фразі: про інтереси цілости або про жертви зі сторони меншости в користь більшости. Становище се, заняте Драгомановим у kwestії справедливого унормованя відносин національних, втягнених в рамки державні, котрі служать інтересам сильніщих народів, допровадило єго до переконаня, що теперішня форма державна потребам менших національностей не відповідає і що мусить бути заступлена ліпшою, федеративною. Ми годимося з отсим поглядом руского діяча; годимося тим більше, що на знамені Драгоманова було прописано: Проч з борбою національною, розвиток національний повинен бути забезпечений федеративним устроєм національностей — що знамя се є і нашим знаменем.

Виходячи з сего становища, ми, частина молодіжи польскої, мусимо рішучо спротивитися забаганкам наших консервативних і демократичних таборів на тему Польщі од morza do morza; забаганки, що ведуть до щораз нових непорозумінь, котрі підкопують сили суспільностей. Здавало би ся, що партія найбільше покликана до сего, польські соціялісти, в kwestії польско-руській займуть справедливе становище, таке, котре відповідає інтересам і польского і руского пролетаріату.

Польський соціялізм находиться тепер в третій фазі свого розвою. В першій фазі „Proletariat-y“ варшавського становище єго до kwestії національної було становищем „Исполнительнаго Комитета Народной Воли“, становище, котре найшло так завзятого критика в особі Драгоманова. З сею критикою ми солідаризуємося. Наступила друга фаза соціялізму польского — фаза негачії kwestії національної і легковаження акції політичної. По тім, щосьмо висше сказали, непотребуюмо зазначувати нашого становища взглядом сеї фази. Яко реакція появилися нові течії, третя фаза, признаючи kwestію національну; у програмах соціялістів появилася нова точка: незалежність Польщі. Се слушне. Але неслухне до найвисшої степені єсть, виразно в послідних часах зі сторони польских соціялістів заманіфестований намір,

*) На наш жаль, не можемо подати імені бесідника, бо він із Конгресівки. Жаль наш тим більший, що такі погляди, — погляди єдиноспасительні не тільки для Русинів і инчих подібних їм народностей, а і для розвитку польского демосу, — треба би польській молодіжі висказувати явно і боротися за них зі своїми шовіністами консервативних і революційних барв.

забрати рух соціалістичний руский в свої руки, яко pendant до того, що в найновіших своїх програмах в рамки будучої „Rzeczypospolitej socjalistycznej polskiej“ хотять втиснути і інші нації. Таке становище негідне соціалістів. З таким становищем ми не згоджуємося і, стоячи в тім випадку на ґрунті поглядів Драгоманова, стверджуємо, що се наше становище не є нашою заслугою, бо розяснене сеї kwestії завдячуємо русинам.

Переконаний я аж надто добре, що висказані мною погляди не є поглядами цілої молодіжки польскої, противно лиш дуже малої її часті. Але, з другого боку, ми світо переконані, що в будучности, в недалекій може хвилі стан сеї переміниться, а справедливість заступить місце упереджень.

Нехай же живе ідея Михайла Драгоманова нехай живе і розвивається ідея відродження братнього руского народу!

Після того виступив Игнат Дашинський, один із провідників польскої соціалістичної партії в Галичині.

На вступі зазначає, що ніколи не визнавав думок Драгоманова і під его знаменем ніколи не боровся, однак „favere linguis“ і в'н критикувати не хоче. Відтак розбирає становище Драгоманова і его відносини до партії соціалістичної.

Драгоманов, яко федераліст, хотів вневнити волю і свободний розвиток кожній, хотьби найменшій нації. В імя сих принципів він враз з Бакуніним, своїм учителем, зачав борбу з соціалістами, закидаючи їм, що через їх змаганє до як найбільшої централізації, свободний розвиток недержавних націй так само потерпить від пролетаріату сцентралізованого, як терпів від держав централістичних. І так зачалася борба страшна, на ножі, в котрій Драгоманов з малими виїмками боровся чесно, а котра скінчилася перемогою соціалістів. „І так мусіло бути“, каже бесідник далше, бо сли девіза: „вільність одиниці“ не має позістати лиш пустою фразою, треба тій вільности приготувати ґрунт, треба сильному і сполученому капіталізови противоставити сцентралізовану масу свідомого пролетаріату, треба насупротив сили, силу поставити, інакше девіза ся заставляє одиницю боротися з цілою суспільністю і веде до анархізму. — Так, ми є справді

централісти і інтернаціонали, о скільки зачинаємо від долу і організуємо всякі маси без ріжниць народности, але ми є найліпші націонали, бо кладем сим підставу вільного розвою на засаді справедливости поодиноким націям і одиницям. Ціли отже наші і Драгоманова є одні і ті самі, лиш дороги наші інші, і ми приготовляємо ґрунт, на котрім доперва думки Драгоманова стануть актуальними і на часі.

Бесідник переконаний, що молодіж руска, котра лишні признаєся до думок Драгоманова, перейде в ряди соціалістів, свідомо сего, що без соціалізму ідеали Драгоманова не дадуться досягнути.

Поминувши се все, цінить високо Драгоманова, яко чоловіка великої науки і великої заслуги для руско-української нації, що витворив єї літературу і свідомі програми політично-економічні і прорубав вікно до Європи.

По Дашинським промовив представителі литовської молодіжки (по литовски).

Ми, тутешня молодіж литовська, більше може від інших почуваємо обовязок висказати нашу симпатію і співчутє по втраті чоловіка такої міри, яким був Драгоманов.

А більше від інших тому, що обі народности, як руска, так литовська, знаходяться в дуже близьких до себе відносинах суспільних, економічних і політичних. Доста лиш нагадати про переслідування російського уряду язика і всего, що звеся українським, або литовським; про відносини до нас не лиш пануючих верств польскої суспільности, але її поступових, що в посліднім часі, зазначаючи своє становище до нас, не здобулися на то, аби заняти становище об'єктивне; доста нагадати про те, що оба єї народи становлять маси бідноти, бо спольщена або помосковлена аристокрація і інтелігенція не то, аби піддвигала самосвідомість народну, а ще єї убиває.

І Драгоманов то вказав дорогу своему народови, як єму поступати серед висше наведених і тисяч інших перешкод; а діяльність его мусіла мати великий вплив і на наш народний рух литовський, що повстав пізнійше, але в подібних відносинах.

Отже пам'ять Драгоманова, яко народовця, радикала і мужа науки, яко чоловіка, що не лиш полюбив свій нарід, але

посунув его о оден крок наперед в історії розвою (а се лєе найшло свій відгомін і серед інших народів, котрі були під колишньою польско-шляхецкою республікою) — в серцях наших не загине.

Т. Іван Кесяков говорить від молодіжи болгарскої. Підносить, що для его молоді вітчизни Драгоманов дуже заслужився. Виховав ціле покоління молодіжи, навчив її любити свій нарід і дав наукову підставу, як та молодіж має робити, аби нарід свій піднести. Молода література болгарська працями Драгоманова виросла у двоє. Братя! — кінчить бесідник — бажаю Вам тої сили волі, тої любови до простого люду, якою визначувався наш професор. Память его межі нами вічна“.

Нарешті т. Стефаник подав проект видання творів М. Петровича і відчитав отсю відозву, котру й прийняла руска радикальна група.

В і д о з в а

Рідко серед котрої нації найдеся такий всесторонній діяч, як Михайло Драгоманов серед нашої. Він служив нашому народови не тільки науковими працями; він уймив своїм великим талантом усі нитки нашого життя і довів, що думки руско-української суспільности в справах національно-політичних, культурних і соціальних стали далеко не такі, які були перед его виступленем. Він врешті якодин з найбільших європейських публіцистів змусив Європу пізнати Русь-Україну.

З его праць в сих справах склалася ціла література. Література ся є нашою історією культури за роки діяльности Драгоманова. В сій літературі виложені і поглиблені способи і цілі праці серед нашого народу. Ся література, так сказати бй Драгоманівська, має велику вагу не лиш в теперішности, вона буде мати рішуче актуальне значінє і на будуче.

Зібрати сю літературу, що розкинена по цілій Європі, зазнакомити з нею нашу суспільність, з'єднати через се ідеям Драгоманова як найбільше робітників — се, по нашій гадці, є діло, котре і гідно пошанує пам'ять нашого великого мужа, а націю нашу підготує до зреалізовання програми Драгоманова.

З сих зглядів відзиваємося до руско-української суспільности, щоби грошеви ми складками дала спромогу нашій публіци

як найборше дістати в руки праці Драгоманова

Всі рускі часописи просимо умістити сю відозву.

Руска радикальна молодіж у Кракові.

Польські соціалісти як реставратори Польщі od morza do morza.

По поминках Драгоманова лишилися учасники на комерс і на нім тов В. Філіпович підніє в імени рад. групи запитанє до присутних соціалістів.

Дякую товаришови, що говорив від групи польської молодіжи — зачав т. Філіпович — за то, що він діткнув в своїй мові болячої рани: відносин поляків до русинів, а через се дав мені нагоду до ширшого обговорення сеї справи. Насамперед скажу, до чого ми радикали йдемо. Боре-мося против визиску економічного і гнету національного, щоби дійти до незалежності національної в границях етнографічних з устроєм колективістичним. Сей наш ідеал відповідає справедливості, бо не хочемо других тиснути ані під зглядом економічним ані національним, але і не хочемо жадного гнету терпіти. Бажаємо для всіх націй свободного розвою; не дивниця отже, що симпатизуємо є польськими соціалістами, котрі по при борбу економічну йдуть і до незалежності національної. Се бачимо є того, що вони зє всіх трьох частин давної польської республіки сходяться під спільною програмою і що не звязалися тісніше з австрійською партією соціалістичною є причин, як вони кажуть, язових і історичних.

Але дивним дивом дивуємося, коли читаємо в лондонскім Bulletin officiel du Partіe Socialiste Polonais, ч. I., органі польських соціалістів для Європи, що при точці о незалежності Польщі не сказано ясно о яку йім Польщу розходиться, чи о етнографічну чи о історичну. З сеї то газети ми довідуємося власне, якої то Польщі хотять соціалісти, бо читаємо в тім органі, що в польську соціалістичну республіку мають увійти ще Русини і Литвини, а якби (eventuell) сего не схотіли, то можуть собі творити осібні республіки. Дальше там

балакаєся, що соціалістам польським треба конче ширити свою пропаганду на Русі і Литві. Якби ці соціалісти не були націоналами, то можнаби на се пристати, але націоналів для їх національних цілів з сею пропагандою треба вистерігатися. Соціалісти є націоналами і то, як кажуть, націоналами Польщі етнографічної. Інтернаціонального соціалізму на ділі в них нема, є лиш шовіністичний патріотизм, як видко з програми в бюлетині. Вони в сій програмі не звертаються до Словаків, Угрів або інших націй, але пруть до Русинів і Литвинів і хочуть їх мати в своїй будущій республіці і є ще так ласкаві, що в своїй республіці забезпечують нам свободу розвитку національного, є навіть так толерантні, що на випадок, якбиśmy евентуально не хотли приступити в їх федерацію, то вони нас не покарають а дадуть волю отворити собі свою федерацію. Слово „евентуально“ значить що до таких прикрих спен не дійде.

Ото, до чого дійшли ці панове, котрих манить історична Польща! А як русини протестують проти такої неправді, перекидаються патріоти польські в інтернаціоналів і докоряють радикалам, що в них напрям класовий ослаблюєся національним. А питаємося польських соціалістів, хто наказав їм лучитися в одну організацію з Конгресовою Польщею і Познанською а від австрійських організацій держатися подальше? Се відай був той напрям національний, котрий у радикалів така велика провина.

Отже тутка бачиться дволичність політики польських соціалістів. Від інших народів (чому конче від тих, що були під Польщею?) жадають вони, аби покинули аспірації національні в ім'я інтернаціонального соціалізму, а самі того інтернаціонального соціалізму не держаться.

Так то трактуються справи, котрі ми хотіли уважати вже за неіснуючі межі нами а польськими соціалістами. Ми разом с польською молодіжкою, котра устами свого бесідника запротестувала проти такої програми польських соціалістів, також протестуємо і уважаємо, що історична Польща свідчить о тім, що соціалісти польські такі добрі шовіністи, як lewica sejmowa.

По сім забрав голос д. Дашинський і сказав, що его партія мусить забезпе-

чити собі терен з заду, щоби в данім часі такі некультурні народи, як Русини, не параліжували їх, як то нераз вже бувало. За програму в бюлетині не хотів ясно сказати, чи его партія в Галичині є приймає за свою, чи ні. Одно тверде слово лиш сказав, що поки Русини не поставлять такої сили у себе, як его партія, то вони мусять і будуть брати руску бідноту в свою організацію.

В. Ст.

УВАГА ВІД РЕДАКЦІЇ.

Хоть і не радо, а все таки мусимо ї ми сказати словечко ізза перших поминок М. П-ча, а власне ізза виступу д. Дашинського. — Отже насамперед ми попросимо д. Дашинського сказати нам, коли то і де Драгоманов боровся с ким небудь нечесно? а ми, зі свого боку, можемо показати Дашинському, як боролися з Драгомановим польські соц. органи: „Równość“ і „Przedświt“. Властиве д. Дашинському не слід би ї говорити про Др-ва, коли він зве его учеником Бакуніна, бо таке говорити значить не знати нічого і нічого навіть не того, що Др-ов писав про Бакуніна, — ну, та вже що робити? — треба ї нам говорити з д. Дашинським. Д. Дашинський невірно представляє заходи Драгоманова що до пролетаріату, війну его і остаточний результат єї. На ділі Др-ов перший підняв думку про організацію пролетаріатів народів недержавних на території давньої Польщі і теперішньої Росії з Австро-Угорщиною, — хоть, правда, організацію федеральну, а не централістичну. І тут він не боровся с пролетаріатами навіть державних націй, — овшім завше настоював на союзі з ними, — а боровся тільки з якимінством проводирів польських і російських — консервативних і революційних, — за те, що вони найперше не хотіли вдовольяти потреб недержавних пролетаріатів, — уживати їх мов для пропаганди соціалізму, та особливо за те, що вони довго не хотіли братися за усунення найбільшої перешкоди для тої пропаганди — абсолютизму. То була війна Др-ва з російськими соціалістами-революціонерами дійсно на ножі за політичну волю у Росії, — а скінчилася та війна побідою Др-ва, як

то признають самі російські революціонери, — люде, бачиться, компетентні. Далеко і соціалізови д. Дашиньского до побіди над Драгоманізмом, або федеральним радикалізмом чи соціалізмом — правда, не православним, а протестанським. Властиво д. Дашиньский противиться сам собі, бо зразу він каже, що ніколи не поділяв думок Драгоманова, а далі запевняє, що власне він працює для здійснення ідей Др-ва. Та, се діло д. Дашиньского. Ми тільки можемо его запевнити, що ні один Русин не буде такий наївний, щоби думати, що до Драгоманізму можна дійти аж польською соціалістично-централістичною лією. На що кому такої далекої і непевної дороги, коли Русини і тепер близчі до Драгоманізму, ніж д. Дашиньский? В усякім разі, ми дуже вдячні д. Дашиньському, що заявив себе виразно централістом, котрого ціль — збивати у купу пролетаріати народів руско-українського, литовського і т. и. і будувати з ними польську республіку од morza do morza.

Не наше діло здержувати дд. Дашиньских у їх zabog zuch, германско-польських культуртрегерських розмахах на „варварів“ Русинів, — та ми обов'язані звернути увагу польської соціалістичної партії і в загалі польського робітного люду на те, що той бік політики дд. Дашиньских може тільки погубити справу польського люду, бо непотрібно дразнить Русинів і може собі нажити в них ворогів, замість союзників. Польський робітний люд повинен, слідом за купкою дійсно політичної польської молодіжкі у Кракові, запротестувати против такої мандаторської політики польських соціалістичних, як і консервативних і т. и. проводирів, і ми певні, що він почує у своїм серцю кривду, роблену дд. Дашиньскими, в его імени, і Русинам і ему самому. Доля польських повстань на руско-українських землях повинна чомусь навчити польських робітників. Вони чейже не захочуть відограти, супротив Русинів, ролі своєї давньої шляхти, за огля політика котрої довела до всенародного руско-українського повстання, за Хмельницького, що остаточної повалило історичну Польщу ... В усякім разі ми згори дякуємо, іменем усіх свідомих Русинів-Українців, за честь належати до Польщі дд. Дашиньских і Комп.

Отся пригода чейже нарозумить і тих кількох наївних Русинів, котрі доси несві-

домо ишли на руку дд. Дашиньским і переконає їх, що се значить силоміць гнути руский нарід у старе польське ярмо, тільки помазане інтернаціоналізмом.

Лист из Чернигова до ред. „Народа“

по поводу смерти

М. П. ДРАГОМАНОВА.

Шануючу память Славного Українця, великого борця за волю й освіту, ми, Чернигівці, числимо своїм моральним обов'язком подати і свій голос і висловити, чим був за для нас покійник, за віщо ми шануємо його і вдячні йому. Тепер не час вдаватись в детальну оцінку його наукової і громадської діяльності. Ми бажаємо тільки висловити ті думки і почуття, що викликала у нас його смерть.

Перш усього ми шануємо його, як чоловіка науки. Він не був габінетним вченим, а зв'язував науку й життя. Він, як сам колись сказав, не тільки вчив історію, а і робив її. Здобутки європейської науки він переносив на рідний ґрунт, і багацько зробив, як за для знаття свого рідного краю, так і освіти його інтелігенції й народу, бо не тільки українська інтелігенція не забуде Михайла Петровича за його наукові твори, а й народ за популярні книжки. Велика заслуга його задля нас, українців в тім, що він, будиши чоловіком широкої європейської освіти, зумів зостатись українцем. „І чужому навчався, й свого не цурався“. Одно другому у його не шкодило, а помагало. Він любив Україну розумною, освіченою наукою, любовію.

Далі — ми шануємо його як борця за політичну волю України, як українського радикала, що підняв політичне питання, доказуючи, що без політичної волі неможлива майже ніяка культурна робота. І тут він зумів зостатись українцем. Пропонуючи „Вільну Спілку“ з російськими радикалами, як рівним з рівними він зумів боронити свою національну ідею від тих освічених передових загально-російських борців, котрі не числились з його національним почуттям, не розуміючи його. Доказуючи науково особистість української нації, мови і т. ін., він показав, що між українцями і йими можлива тоді тільки спілка в по-

літичній боротьбі, як вони будуть числитись з цією особистістю і гарантіювати широку автономію України на підставі федерації.

Ми вдячні йому, як вчителю, що помагав нам розібратись в сегочасніх питаннях і вийти из темряви узького націоналізму (див. Чудацькі Думки) на широку дорогу мирової думки і зостатись українцем; вдячні, як критику, як борцю проти обскурантизму й реакції усяких темних сил своїх й чужих. „Космополітизм в ідеях і цілях, і націоналізм в формі і ґрунті“ — от що заповідав нам цей вчитель. Він не побоявся висловити свої „Чудацькі Думки“, хоч його й ганьбили за це зрадником де-які українці. Ні, він не був зрадником. Найбільші зрадники в усякій ідеї — це темні неосвічені сили; критика і боротьба з ними — не зрада. Це світ будучини, що вибивається из темряви, из хаосу мирозданья. Він ішов в світлі європейської науки і був дійсним передовим українцем, за котрим пішло ще й піде все молоде, живе, чесне, освічене. Своєю критикою й боротьбою він не отвертав від українства, а скоріш привертав до його найліпші освічені сили.

Не можемо ще не пошанувати покійника як людину, у котрої слово не розходилося з ділом. Він не хитався між Богом й Мамоном, а все своє життя цілком віддав ідеї, не йшов на компроміси, щоб удержати за собою посаду, не боявся „вийти из рямок легальності, щоб увійти в право“. Такі люде герої, активні елементи, котрі перші прокладають нові дороги, за котрими уже легко йти громаді. Покійник був герой українць.

Ми сміло підемо по дорозі освіти й праці для рідного краю, котру він нам показав, хоч може де в чому дійдем до інших викладів. Ми не зостановимось на цій дорозі — не будемо закривати очей перед науковою правдою, не будемо її боятись, а будемо йти далі і далі, поки дійдем до своєї мети широкої економічної і політичної волі рідному народові. При теперішній темряві, непорозумінню, коли ще ми не зовсім розібрались поміж собою, не виділились виразно в напрямки, смерть такого критика, яким був покійник, дуже шкодлива. Але робота в напрямку такого порозуміння з почину Михайла Петровича почалась і хоча не видно ні-

кого, хто б його замінив у цій роботі, але замінить колективна праця.

Маленька самооборона

на „оборону молодих“ Д. Лукіяновича.

Пишу отсих пару слів, щоби спростувати деякі вискази о мені — д. Д. Лукіяновичем в ч. 9 „Народа“ в статі „В обороні молодих“. Отже найперше помиливсь д. Д. Л. говорячи, що я свою бесіду на зборах робітничих в Станіславові дня 1. мая с. р. виголосив на пів по польски а на пів по руски, так як я виголосив дві особні бесіди, відповідно до двох точок стоячих на порядку деннім, і то першу бесіду по руски, другу же по польски. Щом говорив також по польски — було річею цілком природною, коли зважиться, що на яких 800 присутних, було Русинів що найбільше 60 — прочі же — майже виключно Поляки. — Просили мене о се впрочім виразно комітетові, межи іншими і тов. Творовський

Нарешті і се додам, що я вже навіть звісний з сего, що всюда, де лиш припускаю, що мене слухачі зрозуміють — промовляю по руски, як от нпр. на торішнім соц. дем. конгресі, на котрім впрочім другий присутний там радикал Др. Франко говорив по польски. — Може бути, що д. Д. Л. тому такий натиск кладе на той мій непростимий гріх, що хоче себе „молодого“ національного радикала відрізнити від старшого „ненаціонального“ (? — но та єго воля! На всякий случай єго порівнуванє мене до польского шляхтича стараючогося о руский мандат, свідчить певно не так о великій бистроумности сеї великої молоді підпори радикального руху, як радше о єго безпримірній у так молодого чоловіка злобі і зйідливости.

Що до закиду, що я був на зйїзді дня 15. грудня 1894 противний основаню у Львові політичного товариства і Народних спілок — то се правда, але додам, що був я противний лиш тому, що не видівем у Львові достаточного числа відповідних людей, котріби ті товариства вели. (До політичного товариства надто можуть належати лише самі повнолітні). Лучше одже не закладати, як заложивши — скомпромітуватись. То що тепер чую від тов. Павлика а навіть Будзиновского — потверджує вповні мій тодішний погляд. Додам, що навіть ті, що на зйїзді липневім м. р. свято обіщували писати до „Народа“ і „Хлібороба“ — не написали ані стрічки.

Святі одже слова т. Павлика, що всі реформи траб починати уперш від реформаторів самих, котрі — як от нпр. чесні реформатори краківські кричать гвалту за реформою — а самі ані не роблять практично навіть тоді, коли з мужиками нашими стикаються (з виимком двох-трох людей), ані нічого для видавництв радикальних не пишуть! Але незадовго будуть мати дуже добру спосібність задокументувати свої реформаторські змагання: отсе власне підчас ферій будуть вибори до сойму а кандидатів ради-

кальних буде певно зо 6. Буде отже між ким вибирати — і можна своє радикальство троха скutoчнійше маніфестувати ніж „засіданнями“ і глагольствованіями. У нас роботи такої, що і 2 тисячі робітників інтелігентних не за много! Тимчасом декотрим людям хоче ся на гвалт — місто роботи — реформи!

Вертаючи до статі д. Л. зауважу єще, що т. Павлик взагалі дуже фатальчу прислугу зробив єму, поміщаючи ті єго задушевні „wypętrzenia“ Ся статя — просто убиває морально сего молодого чоловіка в очах всіх відданих справі, а хочби лиш порядних людей.*; Такого нагромадження низкої злости і ненависти на так взглядно невеличкім кусню паперу — я просто доси не видів! — У сего чоловіка дійсно все, що не пахне свіжою матурою то ворог і заслугує на загладу! А радше ні — все, що не є самим п. Денисом .Лукіяновичем, нічого не варта! — І чиж не лучше ужити того арсеналу злости, завзята та ненависти — протів ворогів самої партії радикальної, протів ворогів соціалізму та всякого поступу взагалі?! Чиж не маєм вже ніяких інших ворогів — щоб аж кидатись з такою пристрасею на власних своїх товаришів?!
Др. Кирило Трильовский.

*) Я не думаю, щоби сей перший політичний дебют д. Лукіяновича, рівав на завше про долю людини, — розумієся, коли тільки він порозуміє, що зробив промах і постарася більше такого не робити нікому — навіть ворогови (а завважаю що я не зустрівив ані одного с тих, іменем котрих д. Л. узявся говорити, котрий би годився з ним у сій частині єго статі) В данім разі і мені не слід було виводити перед публіку особистої справи, хоть, правду кажучи, годі було не зробити того, в виду певних поступків кількох львівських „молодих“. Бажаюсь би на сім і стати в полеміці між „молодими“ і „старими“ — ми ще тільки обовязані помістити в сій справі статю т. Камінського, написану давніше. Справді далеко краще вжити сили обох сторін на дійсно користну працю, серед народу і для народу, ніж тратити їх на високомірне сектантство або, точніше сказавши: „школьничество.“ Діло рішаєся дуже просто: на кілько хто дійсно буде працювати, на тільки й побачить „реформи“, на свій погляд. Так напр. зробив т. Будзиновский, узявшись до практичної праці серед народу, і вийшла „реформа“ м. і. така, що д. Б. перестав нарікати на заходи „старих“ радикалів серед народу, бо й сам остаточно мусить робити так самісінько. Значить стало більше на одного розумного робітника і товариша а головню — совіетного і точного чоловіка. (Опроче, серед „молодих“ не один д. Б. — такий.) — Нехай же усі і „молоді“ і „старі“ зроблять так, як т. Б. — то вийде загальна і прекрасна „реформа“ рад. партії. М. П.

Виходить 1. і 15. л.
кожного місяця
і коштує за рік:

4 гульдени,
у Росію 8 рублів

НАРОД

Редакція
і Адміністрація
ул. Коперніка 26,
вхід
задніми сходами.
(Oesterreich Gal-
zien, Lemberg. ul.
Kopernika 26.)

руско-українська радикальна часопись.

М. П. Драгоманов і українська молодіж.

(Лист кружка молодих українців до М. Драгоманова і відповідь на него.)*

Високоповажний Добродію Михайле
Петровичу!

Ми, Н-ська громада молодих українців, порадившись між собою, поклали обернутися до Вас за допомогою в справі нашого рідного краю.

Кожному, хто звиртає хоч яку-небудь увагу на існування України, відомо, при яких тяжких обставинах вона повинна боротися за це існування. Що день, що хвилини ті обставини гіршають і рука російського уряду без усякого сумніння і жалю знищує усе те, що могло б хоч трохи причинитись до поліпшення долі нашої України. Усі утиски, що нам чинино до сього часу, Вам добре відомі, а тому перейдемо прямо до сучасного стану речей і до самого діла, що примушує нас вдатись до Вас. — Як звісно, законом 76-го року нас усунуено від праці на літературнім ґрунті у себе, в Росії; ми тоді звернулись до Галичини, користуючись з її вільного, в порівнянні з нашою Україною, політичного стану; докладаючи своїх рук і сили до галицьких літературних видань, ми брали з Галичини те, чого нам браку-

вало у себе. На горе, цього не міг не завважити за усім назираючий рос. уряд, в наслідок чого він і поставив такі цензурні умови для закордонних видань, що відбирати з Галичини ті часописи і книжки, котрі найбільше могли б причинитись до нашої освіти і національного поступу, нам було цілком заборонено. Правда, та частина української суспільности, що вважала за неможливе для себе обходитись без поступових думок, оминала цю заборону, відбираючи потрібні їй видання з Галичини в закритих копертах. Але загал, яко менше освічений і — звівна річ — у нас дуже заляканий і западто вже обережний, та й мало свідомий, як взятись до передплати заборонених видань, користувався найбільше з одних цензурних часописів, як от: „Зоря“, „Батьківщина“, „Дзвінок“ і т. і. Такі видання, яко легальні, в останні часи почали у нас значно ширитись і передплачувались не тільки поодинокими українцями, а навіть книгозбірнями, читальнями, де-якими клубами і товариствами. Певна річ, що ці видання не багато причинялись у нас до шириння поступово-національних думок, але всеж таки вони мали велику вартість, бо вказували, наперекір запереченням російського уряду, що українська ідея живе, шириться і має свою будучину, привиртаючи до себе більше і більше прихильників. Але коли наш уряд зобачив, що навіть такі безвинні видання, як вишенаведені, роблять своє діло і росповсюджують серед українців національну ідею, то, довго не вагаючись, наклав на їх заборону: перш усього с початку цього року, заборонено „Зорю“, а потім і решту галицько-укр. часописів. Як бачите, нас обчиркнено, як Охримову

*) В паперах М. П-ча я найшов між инчим і отую статю, приготовлену ним до друку в „Народі“ і відложену по резонам, про котрі сказано в єго статі „Порабощаемый Народъ“ (пр. 5 з 1895 р.). Та я все таки друкую єї, бо справа, зачеплена в ній надто важна. Перший заголовок статі дав я; сам М. П-ч дав їй заголовок: „Лист кружка молодих українців до М. Драгоманова і відповідь на него“. Лист той печатаємо тут точно по першому. М. П.

євиту: ми тепер не маємо жадної української часописі. Сталось велике лихо, що може на цім тільки одним і не скінчиться; звісно, що наш уряд жваво поступає в лихих вчинках: сьогодні заборонено галицькі часописи, завтра така заборона може внаести і на наш український театр — усе, що ще нам позосталось, яко єдино-можливий спосіб прилюдної пропаганди нашої національної ідеї. Як же запомогти цьому лиху? Певна річ, що з нашого боку буде зроблено усе перед урядом, щоб цю заборону скасовано, але Ви добре знаєте, що з цих заходів певно нічого не вийде, що своїми власними силами ми нічого не вдіємо: треба шукати заемоги на стороні. Такою заемогою ми вважаємо опінію європейської суспільности про вчинки нашого уряду, до котрої він щільно прислухується. Отож діло йде про те, щоб звернути увагу Західної Європи на ті утиски, що нам робить наш уряд. Це найкраще було б зробити нам, вдавшись в цій справі до європейських часописів; алеж Зах. Європа має свої інтереси і свої власні питання, і нам здається, що вона тоді тільки відгукнулася би до нас, коли б за цю справу взявся добре їй відомий чоловік. Такого чоловіка ми добачаємо в Вас, Високоп. Михайле Петровичу. Європа не раз чула Вас, не раз прислухувалась до Вашого голосу і звикла до його; Ви завжди ставали перед нею в обороні пригноблених братів Ваших українців — отож станьте і тепер і повідайте вільній Європі про нашу неволю. Як зробити це діло — Вам краще відомо; можемо додати тільки від себе, що найбільше налягти в цій справі треба було б во Франції, яко державі, на опінію котрої наш уряд звертає тепер щільну увагу за для звісних політичних звязків. Може б енергично висловлена чутка про наше лихо викликала серед освічених європейців спочуття до нас і нашої долі, а критика вчинків нашого уряду, в відносинах його до нашої народности, заставила б наших лиходіїв, що провадять політику: „хоч лихо, та аби тихо“, схаменутись і дати нам хоч яку-небудь полекшу. — Покладаємо певну надію на те, що Ви зважите на нашу просьбу і зробите усе, що від Вас залежатиме, і тим доведете нам ще раз, що Ви завжди однаково прихильні до нас молодих, бажань котрих Ви і перше не

зоставляли без уваги і не зоставите їх і тепер, коли діло йде про те, що однаково дороге і для Вас і для нас і для усієї України в загалі.

Бажаємо Вам усього найкращого в світі і надіємось на Вас, як на рідного батька, що не зоставите в лихій годині своїх братів без заемоги.

Молоді громадяне.

(Власних фамилій не підписуємо за для звісних причин).

О Д Н О В І Д Ь.

Позаяк я непевний, що моя одповідь Вам дійде до Вас дорогою приватною то одповідаю прилюдною. До того ж я думаю, що в нашій кореспонденції єсть деякі точки, варті публичного обсеуду.

Звісно, я стараюсь виповнити Вашу просьбу, на скільки се для мене можливо, — то б то сунути одповідні звістки в деякі газети, — але мушу сказати Вам, щоб Ви не багато ждали од мене, а ще менше ждали плоду од мого заходу. На те єсть багато рацій і індивідуальних, і загальних.

Індивідуально я почуваю в собі далеко не багато сили голосу, щоб говорити перед Європою в імені України, далеко менше, ніж почував єї 12—15 років назад. Тоді я мав рації вважати себе репрезентантом значної часті інтелігенції української, спеціально посланим нею за границю, щоб заложити вільну українську пресу і говорити з європейским громадским судом. Коли в чому була різниця межі мною і тою інтелігенцією, а надто в Вашім преславнім міст, то хіба лишень в тому, що я був не так радикально-революційно настроєний, як вони. Я зостався при старих думках, — тим часом коли мої колишні політичні товариші значно подались назад. Я кілька разів получав од многих із них прямі заяви, проти всяких „політичних виступів“ українських, в тім числі навіть проти таких, як печатанє „Політ Пісень Укр Народу“ або „Поезій Шевченка“ заборонених у Росії, — як проти вчинків „шкодливих укр. справ“. Я не згодивсь з такими думками, але мусив змінити характер виступів своїх перед європейскою публікою. Звісно, я не пропускав нагоди

говорити перед нею про Україну, в печаті і на наукових конгресах, але виступав я зовсім індивідуально, переважно як етнограф, серед товаришів по науковій праці: так я виступив з рефератами про українські матерії на фольклорних конгресах в Парижі, Чикаго, в різних журналах і т. п. Так і тепер я можу написати од себе кілька кореспонденцій в різні евр. газети, з котрими маю звязки.

Звісно, я сам не думав зрікатись політичної роботи і прийняв досить активну участь в акції р.-укр. рад. партії в Галичині. Тільки ж всі проби мої притягти моїх головних контрагентів і сотрудників по „Громаді“ до підпори праці сєї партії, як до такої, котра власне єсть лишень більше локалізованим (і в сему смисту більш націоналізованим) прикладом принципів „Громади“, не довели майже до нічого. Спеціально з Вашого преславного місця, в котрому я в 1875 р. всилу одстояв, що „Громада“ не була прямо бунтарским органом, я не дістав навіть відповіді ні на печатні, ні на приватні листи до старих контрагентів.

В імені кого б став тепер я говорити перед Європою? В імені Вашого кружка „молодіжжя“. Так скажу Вам прямо, Європі мало інтересний голос кружка, а такого класу політичного, про котрий часто говорять росієне, — „молодіжжя“, — Зах Європа не знає в ній і в старі часи „Молодої Італії“ та „Молодої Германії“ назва „молода“ значить власне „нова“ і під нею стояли і молоді і старі, — Маціні, Гарібальді і т. п., через те вони і добились свого.

До того і в самій Зах. Європі, навіть в спеціальних кружках, інтерес до українства внав проти недавніх часів. Років 15—20 тому назад на Україні появлялись етнографічні видання, про котрі можна було писати в європейських журналах; писав про них і я, і розсилав їх європейским ученим, котрі про них теж писали. Тепер що робиться по сій часті на Україні? Що печатається в Галичині, — де єсть навіть українська академія в формі Тов. ім. Шевченка? Окрім того років 20—15 назад зах. європейці почули про укр. літературу, як про новину, котра подавала інтересні надії. Їм говорено було, — в тім числі і мною, — що ось, мовляв, піднімається нова література скривдженого істо-

рією, але талановитого народу, котра носить явно демократичний характер і хоче просто пристати до європейского передового руху, політичного, соціального і культурного, хоче переносити в найглибші мужицькі маси, в сільські хати, (на котрі в Європі звичайно опирається реакція), найпоступовіші європейські ідеї. Європа ждала од нас чогось нового і сильного.

По правді кажучи, ми обманили надії, — і тепер мені самому часто соромно буває дивитись в очі європейским писателям, з котрими я говорив про Україну в 1870-ті роки, коли вони тепер питають мене: „ну, що нового робиться в Вашій Україні.“?

От тим то й важко мені тепер забирати голос у Європі про Україну. Ідеальних прихильників всесвітної вольности, сих свого роду Донкихотів, не може бути багато. Більшість людей, навіть добре цивілізованих, руководиться близькими інтересами або цікавістю до нового, ефективного. Через те все тепер на континенті Європи російський уряд далеко інтересніший, ніж російські опозиційні елементи, а надто такий слабкий, як український. Мені навіть дивно, як можете Ви мати надії на Францію. Та в французькій печаті тепер не пускають голосів навіть авторитетних писателів, як тільки вони хотять що скритікувати в поступках рос. уряду. — „Ви можете поставити армію на пруській границі, ви всі ліберали, нігілісти, федералісти і т. п.“ сказав мені не так давно досить звісний письменник французький, — „а царь Ваш може“. — І я єму нічого не вмів на те сказати, окрім того, що при армії царській будуть знову і дурні шефи і крадливі інтенданти, — але він мене не став слухати. В Германії тепер теж пройшла мода нападати на Росію, мода, котра зрештою ніколи не доходила до того, щоб систематично критікувати, як поступає рос. уряд не з німцями балтійськими, а з славянами своїми. В одній Австрії приймаються охоче всякі звістки проти уряду російского, так за те й проти громади і народу, і зовсім не з тою цілю, щоб нам, підданам царя було ліпше, а з тою, щоб визискати всяку чорну звістку про Росію на користь тепер пануючих партій в Австрії — німецьких, польських і угорських, так що нам навіть соромно обертатись

в австрійські газети. З рештою як тільки повернулось на торговельний трактат з Росією, так і австро-німецькі газети почали підлещуватись до царського уряду. [Так недалі як сьогодні ж, в один час з Вашим листом, я отримав н-р Neue Freie Presse, в котрім знайшов допис з Петербурга про те, що трактатом з Германією і за-сватанем наслідника з німецькою принце-сою реакція в Росії скінчилась, і уряд злився з народом, — а поряд з тим за-мітку, котра жде найліпшого од перере-форми мін. Муравєва в судовій реформі 1864 р., що мов би то не одповідала ста-ну річей в Росії і т. д.

Тільки в Англії єсть деяка кунка лю-дей, справжніх філантропів, сторонників всесвітньої вольности, — і в них можна знайти спочуте і для українського горя, — та не думайте, що се спочуте може тепер мати практичну вартість і навіть великий інтерес. Я з власної проби знаю, що ан-гличане більш мають інтересу до справи напр. штундістів, ніж до справи україн-ської мови, вартости котрої вони не розу-міють.

Що до практичних послідків, то Ви зовсім помиляєтесь, коли думаєте, що рос. уряд прислухається до голосу європейської преси. Поляки не то, що ми: вони давно мають звязки в Європі, котра давно зви-кла оступатись за них, — та що з того? Далі вся Європа не хвалить поступованя рос. уряду з католиками, протестантами, уніятами. Спеціальні товариства оберта-лись не раз в сій справі до уряду росій-ського, просюючи в него віротерпимости. А що вийшло? Ще недавно Победоносцев не спинився одновісти на адрес Alliance Evangélique в сій справі зовсім, як Пилип II испанський.

Се стара історія kota в байці:

А Васька слухаєть да їсть!

По всему виходить, що лік, хоч не скорий і важкий, на українські лиха, ле-жить лишень в руках самих українців, — в тім числі і в Ваших, молодіж українська. Перш усього Ви мусите пильно учитись, щоб стати сурьозними європейськими по-ступовцями, — щоб піднімати українську науку, літературу і політику з теперіш-нього упадку. Дон-Кихотів, котрі готові б були проливати навіть чорнила напр. за

теперішню літературу українську, не знай-дете

Ви напр. ображаєтесь тим, що забо-ронили в Росії „Зорю“ і „Дзвінок“, — і я, звісно, ображаюсь, але по совісті, можу про се говорити лишень в такій формі: навіть такі пусті по змісту виданя заборонили, — єдино за слово українське! Візьміть напр. „Зорю“ за 1893 р., — і побачите, що вся вона була заповнена пу-стою повістю Нечуя, безпорядною драмою Старицького і працею пр. Огоновського про речі, котрі далеко ліпше виложені в „Истор. Русской Этнографіи“ Пыпина. А що було в „Дзвінку“, то навть пам'ятати важко. Одно лишень вражінє в мене зосталось, що в редакторів і сотрудників, не ма до сего діла ні дотену, ні фахового образо-зання, ні плану виданя.

Хто небудь скаже, що цензура ро-сійська вже була б давно не потерпіла ліпших видань (Ви майже те й кажете), — ну, так сим власне вся суть діла і порі-шена.

Коли українські писателі дійсно мають що сказати світові сильне і нове, — то нехай просто закладають в Галичині на-уково-літературні товариства (не з головою ренегатом і ієзуїтом, як тов. им. Шевчен-ка і не з понівською цензурою, як Про-світа) і журнали, котрі б не звертали у-вагу на рос. цензуру. На перших порах було б важкенько вдержувати такі това-риства і журнали, — хоч може, коли б повернути на се хоч ті гроші, котрі проі-даються що року в честь Тараса, то мо-жна б було покрити половину видатків. Звісно, не легко б було і перевозити за-боронені в Росії виданя через границю, але зовсім не неможливо. Та в усякім разі вони б служили тому, щоб дійсно просві-щати все ж таки 3 1/2 мільона синів на-шого ж народу, австрійських русинів. Та дійсно свіже, талантовне, те, що одповіда хоч одним боком потребам громади, знай-шло б собі дорогу і в Росію. Цензура не перешкодила всій письменній Росії вивчити напам'ять „Горе отъ ума“. Шевченків „Сон“ і „Кавказ“ читали більше тоді, коли вони ходили в рукописах, бо тоді вони більше одповідали літературному смаку публіки, ніж тоді, коли вони були напечатані хоч за границею. І тепер все таки вся Росія чита в рукописах і заграничних виданях забо-

ронені цензурою твори гр. Л. Толстого, бо вони, хоч з примішкою містики і чудацтва, все таки попадають в демократичний, гуманний і противоцерковний настрій публіки. Так само було б і з свіжими українськими творами.

Про політичну діяльність у Росії я говорити не зважуюсь, а надто з молодіжю, бо я був завше противний завчасовій політичній акції молодіжкі, котра мусить перш усього набути собі загальне (в тім числі і політичне) образование і спеціальні відомости, щоб з ними жити в громаді. Та все таки одно я маю право сказати, — що нічого себе обманувати: поки в Росії не буде політичної волі, доти український рух не буде мати там сурьозного ґрунту. Політична ж воля в Росії не може бути досягнута инакше, як спільною акцією всіх єї освічених народів. То ж і українолюбцям треба кинути надії, що вони можуть чогось досягнути безполітичною „культурною працею“, а рівно надії на Австрію. Се все маниловщина, за котрою ховається певна доля чичиковщини.

То ж українцям застається або терпіти, або ставати перше до пропаганди, а далі до акції в цілях політичної вольности в Росії. Поки ж що треба їм підпирати демократичну політику в Галичині, політику радикалів. Говорючи таке я зовсім не думаю ідеалізувати галицьких радикалів. Вони можуть мати тисячі хиб, — та діло не в них, а в принципах радикалізму, котрі одні можуть одповідати інтересам нашої плебейскої нації, і котрі лишень новіща європейська форма всего живого, що думалось і робилось на Україні з XVI ст.: в повстанях народніх, в Запорозжі, в обществі „Соединенныхъ Словянъ“, в Шевченку і брацтві Кириловскім, в більш образованийих кружках хлопоманів і українофілів 1860—70-х років і т. д. Галичина тепер єдиний куток України, де інтелігенція може стати прямо перед массами і по-пробувати передати їм свої науково-поступові думки, організувати їх для боротьби за свої власні інтереси. Тут може бути зроблена ясна проба того, чого варті українські національно-демократичні і поступові тенденції. Проба та не може зостатись без послідків і в Росії. Уже і тепер маленькі результати, досягнуті галицькими радикалами, напр віча народні, возвіща-

ються денешами телеграфних агентств на всю Европу і проходять і в усі газети російські. Уже і тепер про радикальний рух галицький писано було в російських часописах більше, ніж про щонебудь українське за цілі 10—15 років. Коли в Галичині виробиться численна свідома українська демократія, — світ заговорить про неї дужче і українством заітересуються і в Росії не лишень самі тісні кружки, а вся освічена громада. І купи людей з неї захотять бачити теж саме і в себе. Коли ж чого захоче численна частина освіченої громади, то вже чи тим, чи другим способом вона того добеться.

Ось де правдиві ліки на наше теперішнє горе!

Лишень тоді, коли ми покажемо свою силу хоч на частині своєї землі, зверне на нас увагу і Европа. Наївно ждати, щоб загаль людей, навть найгуманніших, турбовався зза других лишень того, що їх б'ють. Мало хіба кого б'ють на земній кулі?! Люде ітересуються звичайно лишень тими, хто одбивається — і таким лишень звичайно і помагають.

М. Драгоманов.

Смерть М. П. Драгоманова

Із відзивів французьких газет.

Revue des Traditions populaires Nr. 7
Juillet 1895.

М. ДРАГОМАНОВ.

З великим жалем мусимо ми сповістити наших читачів про смерть д. Михайла Драгоманова, професора Вищої Школи в Софії і дуже звісного фольклоріста, що умер в наслідок розриву аневризми в віці 54 літ.

Він вродився 1841 р. в козацькій українській сім'ї і вчився спершу в повітовій школі в Гадячі, своєму рідному місті, потім в Полтавській гімназії і врешті в Київському університеті, де пізніше він був именований професором всевітньої історії. Відставлений 1876 р. по наказу міністерства с поводу його ліберальних і патріотичних думок, Драгоманов зважив за конечне покинути свій рідний край і переїхав у Женеву, де його жите було поділене межи політичною діяльністю і працею по

історії та фольклору. 1889 р. він був именованим від болгарського міністерства, професором історії в Софійській Вищій Школі і залишався при цьому завданні до самої смерті, не вважаючи на фатальну хворобу, що проявилась вже скільки літ тому назад.

На сему місці і в сей час ми не можемо оцінити політичної праці Драгоманова. Але ця праця була завжди тісно зв'язана з його науковими роботами, надто з фольклорними. Бороючи політичних прав свого рідного краю, працюючи для відродження національного і для діла федералістичної демократії, він не міг залишатись байдужим до самого народу, до його життя і одмін. Пісні епічні, чи то історичні найперш звернули на себе його увагу. Поділивши працю з д. проф. В. Антоновичем, що займався історичними поясненнями до цих пісень, Драгоманов досліджував їх з погляду порівнюючого і літературного. Збірник цих пісень — Историческія пѣсни малорусскаго народа виданий сими двома вченими в Києві 1874—1875 р. — був першою цілком науковою роботою цього роду, не тільки на Україні, але й у всіх слав'янських краях. Вона була увінчана Академією Наук в Петербурзі. Зібрані дуже старанно, і, що ще важніше, з великою критикою, матеріали в цьому збірнику подані з усіма варіантами і примітками науковими. Розлучившись з своїм товаришем по праці, Драгоманов провадив далі видане сам, в Женеві, випустивши Політичні пісні українського народу XVIII ст. (I-II 1881—83) і Нові укр. пісні про громадські справи 1764—1879 р. Як член Ю.-Зап. Отдѣла Импер. русск. Геогр. Общества, він приймав активну участь в цьому науковому товаристві, і між иншим займався впорядкуванням легенд, переказів народніх та инших матеріалів фольклорних, що надходили цілими масами до цього товариства, що викликало справжній етнографічний рух в цілій країні. 1874 р. Драгоманов видав про помочи цього товариства збірник Малорусскія народныя преданія и рассказы. Ця робота дала напрямок всім його пізнішим працям.*) Зібравши справді варту уваги бібліотеку досить рідких книг фольклорних, і по класичній історії знаючи сливе всі мови і наріччя європей-

ські, обдарований надзвичайною пам'яттю, і слідячи пильно за наукою, він взявся досліджувати особливе легенди і перекази своєї країни, а поруч з тим і инших слав'янських країн. Чимало статей на такі теми, підписані по більшій частині псевдонімами, було надруковано в Вѣстн. Европы, Киевской Старинѣ, Сборнику Мин. народноѣ Просвѣти в Болгарії і т. п. Се довгий ряд дуже пильних дослідів, глибоких студій, на котрі д. Гастон Парі не раз звертав увагу Академії Написів і Письменства в Паріжі. Ось найвидатніші з цих праць: Слав'янські легенди про жертву власної дитини (по болгарськи 1889 р.), Слав'янські легенди про народження Константина Великого (теж 1890), Слав'янські варіанти одної євангельської легенди (теж 1890), Слав. варіанти Єдинової історії (теж 1891), Замітки про релігійні слав'янські легенди, I. Ангел і Пустельник (теж 1892) і II Дуалістичне сотворення світа (теж 1893) і т. п. Окрім того він надрукував скільки статей в *Revue des Traditions populaires*, *Mélusine*, *La Tradition*, *Rivista Europea*, *The Athenaeum*, *The Folk-lore*, etc. Всі ці праці відзначаються надзвичайною ерудицією, і найточнішим прикладанням наукових методів. Маючи за приклад праці Бенфея й Андрюя Ланга, Драгоманов уживав їх методів в своїх дослідях, і ми можемо без пересоди сказати, що він одкрив для західної Європи джерела народніх переказів України, Болгарії і инш. Ще більше значіння мають його праці для його рідної країни. Етнографи і фольклористи українські такі як Рудченко, Чубінський, Манджура, Іванов і инші зібрали і звели до купи багато народніх переказів, але він перший почав студіювати їх науковим способом і запровадив у ці студії все, що було вже зроблено в європейській науці. Вкупі з д. Антоновичем він перший мав одвагу признати і доказати фальшивість деяких пісень, що були передруковані у всіх збірниках як народні пісні. Він перший показав світові на елементи східні, болгарські і книжні в легендах його країни і дослідив шляхи їх переходів. Врешті йому належить та честь, що він мав великий вплив на молодше покоління збірачів на Україні і в Болгарії, що просвітилися його працями і можна сказати були обов'язані

*) Сей твір вийшов 1876 р., а напрямок праці М. П.-чу давали Іст. пісні. — М. П.

йти за його прикладом. Зайнятя фольклором в цих двох країнах принаймі не можуть обмежуватись нагромадженням документів без ладу і без критики так само і в студіях давні методи мусять уступити місце новим, докладнішим і науковішим. Втрага, яку понесла наука на Україні в особі Драгоманова, дуже велика і ми думаєм, що про неї не буде байдуже тим ученим західної Європи, що займаються славянським фольклором.

Хв Волков.

Голос кружка радикальної молодіжі на Україні с поводу смерти М. П. Драгоманова.

*Verloren Posten in dem Freiheitskriege
Hielt ich seit dreissig Jahren treulich aus,
Ich kämpfte ohne Hoffnung, dass ich siege
Ich wusste, — wie komm'ich gesund nach Haus*

*Ein Posten ist vakant? — Die Wunden klaffen
Der eine fällt, die andern rücken an —
Doch fa' l' ich unbes'egt, und meine Waffen
Sind nicht gebrochen. — Nur mein Herz: brach.*

Коли вмирає хто-небудь з великих артистів слова чи форми, то в поклонників його до важкого почуття страти прилучається ще якесь возвишаюче та відрадне почуття, що його труна з'єднає всі просвічені елементи суспільності пошаною до його таланта та жалем за його смертю. Навіть такий сатирик радикальної барви, як був М. Е. Салтиков, зійшов в могилу, провожаємий хором спочуваючих голосів російської преси всіх відтінків, не виключаючи й самого „Правительственного Вѣстника“; хиба тільки такі зовсім реакційні органи, з котрими вже сором лічитися, як „Московскія Вѣдомости“ та галицька „Правда“ мали відвагу кинути багном в його незариту могилу.

Не так, коли вмирає великий публіцист, та ще такий прогресивний та самостійний ум, як Михайло Петрович. Не кажем вже за тих реплітій, тих машкерадних персонажів, котрим він колов вічі своєю правдивою критикою, своєю високоморальною особою; вони певно радіють, що вже ніхто не зможе так ясно, так консеквентно та об'єктивно вказати освіченому загальному їх дійсний образ, і будуть усміхатися під

своїми масками, коли ми будемо говорити, що смерть його залишила пустоту, котра хто його зна коли буде заповнена.

А сей освічений загаль „самосвідомих Українців“? Сі великі патріоти, що вважають Шевченка за батька, а Україну за неньку, котрі переконані, що Українець є взірцем всім культурним народам, що як би тільки „слухний час“, то він би навчив „того німця, та ще й того ляха“, як вони прийняли вість про смерть М. Петровича? Чи не подумали вони, що розумний був чоловік Драгоманов, але вже занадто неспокійний, та ще й не дуже великий патріот: він принижав українську інтелігенцію, він казав, що нам треба багато чому навчитися і не тільки у німців та Англичан, але навіть у Москвалів, він своєю крайньою політикою шкодив „українській ідеї“, не давав нам переконати російський уряд в лояльності і невинності українських бажань?

Зостаються ті нечисленні радикальні українці, котрі невеличкими групами чи навіть поодинокі мешкають по містах і селах російських, котрі так недавно бажали Михайлу Петровичу довгих літ і неначе на розстанні висказали йому прихильність і співчуття... Для них се дійсно велика страта! Се не мертва фраза, котрую завше вживають в некрологах: вона має занадто реальний зміст.

Політична програма і діяльність М. Петровича була так недавно оцінена з поводу його юбілею, що знов говорить про се була би нікчемна праця. Ми хочем тільки вказати на те, що се програма, як жива пряха історії, не може не переживати еволюції і диференціації. Вона б ніколи не стала дійсною силою, коли б кожний її прихильник не прикладав до неї самостійної, активної, уметенної праці.

Таким робом поветали головни серед молодіжі, течії, котрі всі близькі до політичної програми Драгоманова, та все таки де з чому від неї відрізняються і доповняють її. Не всі ці групи виробили вже собі певний образ, більшість їх не можна навіть характеризувати одним якимсь іменем. Певно, багато в їх поглядах мусить бути хибного, та все таки всі вони бажать чесно йти шляхом, котрий вказує їм їх розум та совість. Та з смертю Михайла Петровича зникла сила, котра давала їм єдність, служила цементам їх симпатіям і діяльності, примушувала їх оператися більш на те, що в їх було спільного, позаяк суперечки їх обмежуються по більшій частині на теорію. Тепер, здається нам, центрофугальна сила повинна зро-

Что дѣлать ?

ети, і хто його зна, чи теоретичні суперечки ті не в змуть перевагу. Ми щиро бажали б, щоб наші гадки не справдилися, але чи се залежить від хтіння? І се здається нам одним з сумнішних послідків смерті М. Петровича.

Ще за пів року, в своїй відповіді на юбилейні поздоровлення, чуючи вже остатню годину, казав славний небіжчик, що все те, що він міг би ще зробити, буде тільки „остатнім вибухом лампади перед тим, як вона загасне“, що йому хтілось би сподіватися, що найдуться люде, котрі візьмуться за ту роботу, що він робив через все своє життя і поєднуть її далій. До нас, молодших прихильників, обертались ці слова славного учителя, і так і рветься язик сказати: Так учителю! є такі люде, і не поросте бурьяном та нива, де лився твій піт, аж поки смерть не одірвала твоїх честних рук від орала!.. Та чи зможем? Як би ще держатися до куни, але хто його зна, чи здолаєм!

Другий, може ще гірший, послідок нашої страти є те, що нема вже того морального світла, котрим сияв М. Петрович всім своїм прихильникам і всім честним людям навіть з своїх супротивників. Та справді, коли в опозиційних кругах фанатизм і ворогування доходили часом до нечуваної ступені, коли там так мало хто розбірає способів боротьби проти своїх партійних ворогів, коли в емігрантській пресі все більш гине почуття літературної пристойності, через те, що кожний має себе свободним від відвічальності за свої слова,— М. Петрович ніколи не трапив сунокійного, річового тону в своїй критиці, ніколи не дав полемічному запалу заплющити собі очі і завше зоставався на тій вишині об'єктивності, котру дає почуття самоповаги і віра в те, що правда все поборе. Скільки раз в питаннях моральних сторони обертались до М. Петровича, як до судії, і кожний міг бути певний, що він у всіх подробицях розбере річ і постановить свій правдивий суд, не віраючи ні на які особисті відношення, ні на які авторитети, ні на які старі заслуги.

Огсеї то моральної сили не стало! І нам, молодим радикалам українським, треба добре пам'ятати, що, коли теорії Драгоманова можуть і повинні прогрессировать, то його моральний образ мусить для нас зостатися взірцем на всі часи. Тоді тільки, як при кінці життя ми зможемо сказати, що зостались такими ж честними борцями, як він, то, хоч би як малою була наша праця, наша совість може бути покійного, бо ми словнили потрохи заповіт нашого учителя.

Теперішнє положення радикалів показує не малу запутанину. В попередніх роках всі практичні діячі йшли одною дорогою. Нині задумують „молоді“ радикали ту дорогу троха змінити. Д. Лукіянович заявляє, що „молоді“ зійляють ся з польськими соціал-демократами в одну цілість. Ця важна справа змушує й мене висказати свій погляд на увагу політичним товаришам.

Вступати на нову дорогу, це поступок, що пераз в біографіях різних діячів підносить ся як факт, що свідчить корисно о їх діяльності. — Не диво, — світ поступає, обставини і умовини життя змінюють ся; годі, щоб люди держались пережитого і пережудого Розум, що підкладає все під свою критику, не може з застоєм погодитися. Він шукає нових виходів, нових доріг. Люде найкраще розвинені борються з застоєм і пруть людскість в перед.

Але буває, що лиш самолюбство і зарозумілість, або й жадоба зиску пре людей на нові дороги. Буває, що Рутенець, (а може то й загально люцька хибка) начитавшись біографій людей великих і малих, тільки й бажає чимсь новим заїмпонувати. Бути оригінальним, показувати дорогу, „зазначувати свій виступ на полі політичній, чи й яким іншим без внутрішнього пересвідчення і потреби, — се наслідок гімназійної науки у талановитних і горячийших (слабші лиш хліб і кар'єру мають на умі).

Це було головним поводом до проби злитися в одну партію з польськими соціалістами. Резонів, опертих на потребах сего, було мало. Бож дорога „старших“ радикалів ще не є за стара — з вибоями, ямами; біда лиш, що мало по ній йде; тай результати вийшли не кепські, тільки мало їх, з причини слабости сил. А молоді мало думали над тим, чи не заведе їх нова дорога на манівці або в болото.

По моїй думці, нам неслід лучитися з польською соц.-демократією в одну цілість чи цілковито чи в части, бо ще тепер неможливий *modus vivendi* з ними. Їх партія то робітники міські, фабричні і мануфактурні, умовини обох частій майже ті самі. Вони всі пролетарії, що нічо не мають до страчення; кожний з них може кожного часу бути викинутим на брук; їх найближша ціль: як найбільша платня за як найменший труд. Він не журить ся, як збути товар, вироблений своїми руками. Він мало чує гнету від інів, ще менше від лихого заряду громадског. Вони можуть прийняти легко полі-

тичне образование; в них більше часу на сходи, вони кожного дня мають в очах своїх визискувачів; в загалі вони готовий матеріал на соціалістів.

Люде, серед котрих приходять ся робити руским радикалам, різнять ся межі собою дуже станом маєтковим, що обусловлює спосіб пропаганди. Готового матеріалу, то є чисто-го пролетаріату дуже мало і до того той матеріал стоїть умислово найнижше. То лиш наймити і халупники. Серед них навіть до тепер ніхто не пробував агітувати. Вільше є сирого матеріалу, то є по перше люде, що по часи зарібками живуть, а по части зі своєї землі, 1—10 моргів; по друге люде, що живуть в значній часті визиском наймитів і робітників, 10—30 і більше моргів. Інтереси їх далеко не однакі. Наймитам і безземельним говорить ся то, що й робітникам міським, звісно, застосовавшись до їх положення яко людей без землі, котреї вони бажали. Ім говорить ся, як наша земля стала не наша, як єї слід відобрати. Богатим говорить ся більше про різні дачки і здирства, від чого вони найбільше терплять. Скажіть ему, що хочете 8 годинного часу робочого, а він з вами говорити не буде. Тільки всі знов люде по селах терплять від лихого заряду громадского і повітового і від попівства. Поле до агітації для радикалів суть і дрібні промисловці по малих містах, котрі на позір подібні до робітників великих міст, а сама важна ріжниця — та, що вони самі мусять шукати ринку на збуте товару. Серед бідних селян агітація можлива в цілі піднесення заробленої плати зараз вводить в колізію з богатими. То все треба взяти на увагу, треба вислідити, що хто хоче і любить і в ту струну треба вдарити. Богатим говорить ся на головне про великі податки і здирства, а крім того варт знати і єго особисті інтереси, єго н. пр. процеси, суперечки, тяганину з ріжними властями; все то треба визискати для агітації, вивести заключения, показати безвихідне положення і вказати за konieczність борби. Борби ж не треба представляти, очевидно, яко щось страшного, наражуючого на страти матеріальні.

Це все вказує на трудність якоїсь спільної організації. Представте собі віче спільне для хлопів і робітників міських; для одних говорить ся цілком що інше, як для других, до того на двох або й трох мовах; кілька зіваня, муки, одні мови йдуть до ліса, другі до біса.

Трудність знов степенуєся в неможливість,

коли зважимо, що робітники міські, то головне Поляки, а сільські головне Русини. Міські часто відносять ся до „хлопа“ з погордою. В них багато польско-паньскуватих привичок (co chłop to świn'a; chłop zawsze chłopem etc.). У проводирів їх за мало політичного образования; вони за сто літ від революції французкої не навчилися, як дуже шкодить поступови нетолеранція національна, котра відбирає чоловікови навіть волю говорити і писати якою мовою ему подобався. Вони мріють про Польщу, та ще може й історичну, коли ідеал соціаліста не в національних державах, а в державах, деб кожда місцевість була державою, та полагоджувала сама всі справи, окрім спільних кільком місцевостям. Вони ще не доросли навіть до того, до чого додумалась швайцарська або американська буржуазія, що так хорошо устроїла собі держави.

Щоб не було непорозуміння, скажу, що яб протів Польщі нічо не мав. Щоб єї воскресити, треба зрушити маси. Тоб потрясло основами трох держав і помогло вибороти в них значні реформи. Єлиб ся ж удало справді збудувати Польщу, то вонаб під впливом мас і інтелігентної демократії завела саму широку конституцію.*)

Для нас навіть Польща історична, та мрія з мрій, не така страшна; в ній малиб перевагу руский і литовский народ, так що з того вийшлаб федерація певно краєв як Угорщини-Австрії, бо це ж не часи шляхетчини і уній. Впрочім я всякому рухови революційному тільки можу приплеснути, бо він може бути товчком до розвязки, — до „начала конца“. Нам будуча Польща не страшна; нам теперішня Польща австрійська централістична католицко-станчиківська страшніща. Вона хоче і може знищити наші народні права, к трі я, космополіт, вважаю тільки правами особистими і тому готов за них боротись. Всяка спілка з соціал-демократією польською, то абдикація зі своїх прав. Всего кількох молодих зблизилось до них, а вже Przedświt пише таке, що й повірити не легко: „oto powstało tam (na Rusi) stronnictwo prawdziwie socyalistyczne“!! Перечитавши се, й паний витверезивбися. Зі всего видно, що вони тільки хотять здобувати placówki на Русі. Отже мимо того, що стоїмо на теоретичнім соціалізмі Маркса, разом в одну партію чи спілку йти не можемо.

*) Отсе й велике питання! Найімовірніше, в обно-влений іст. Польщі запанували би загалом ті самі порядки, що тепер у Галичині.

Тепер питаємо д. Лукіяновича, на що було підносити таку блягу? Статя его раз показує недозрілість політичну (що єму дарувати можна, бо кождий має право щось уміти або ні), але его спосіб полеміки по просту обурює. Ціла статя, то сама гидь. Що скаже наш селянин, коли єї перечитає? Що скажуть явні вороги наші? Я палав зі сорому, читаючи єї. „Добре думав я, що ще мало хто з селян читає „Народ“. Зарозумілість, бута, піднесена до найвищого степеня, дине з кожного его слова. Він говорить так, якби вже мав за собою хоть 20 літ праці над народом; якби всяка робота для людей без него була неможлива. Д. Павлик виходить найбільшим надлюкою і дурачиском, що й доброго слова не варт. Не цитуємо его слів тут, а радше відсилаємо читаючого ще раз єї перечитати, а кождий скаже, що щось подібного, це рідке явище, котре кидає тінь раз на все на д. Лук. Чи не мож було блудів д. Павлика (єсли вже конче треба було це зробити для добра партії) в спосіб безпристрасний, лючкій розібрати? По нашому, ради „карпости“, яку заявлює д. Лук., ради чести „чоловіка ідеї“ бруду цього не треба було перед публику виволікати. Нам дивно що д. Павлик помістив таке плюгавство зі взгляду на публику. Ви, д. Лук, на хвилю забули, що все-ж д. Павлик працював тогди, як ви ще без питань ходили; він таки разом з другими рівняв дорогу, по котрій вам лекше йти. Він все-таки зробив більше, як всі ви молоді разом. Що тепер постарівся, став неспосібним на проводира якого вам бажаєся, щоб стояв вище всіх нас (таким, по моему, один Драгоманов мігби бути, а по вашому тільки ви самі), — нічого не порадимо. Треба закусити губи і ждати, доки прийде такий апостол, а тимчасом самому робити як мога.

Замість водитись з польськими соціалістами за під боки (а потім за вуха!) ліпше організувати наших людей. В загальні ж далеко природніший союз з польськими хлопами в западній Галичині; тільки передовсім треба перше матеріялу в людях на таке, а цього поки що мало.

Русини соціалісти можуть і повинні лише одиницями належати вже тепер до польських соціалістичних кружків і товариств і тутечки наша думка цілком противна д. Пав. Єсли в „Народі“ дехто заохочував, що б наші де мож вступали до товариств других руских партий (на що ми крихітку скося дивимось), то нам ліпше належати до найближчих, по ідеї соціалістів польських, (розумію лише інтелігентних руских соціалістів). Тутечки наші гасилиб той

антагонізм до всего руского і московского, вказувалиб на кращих московских писателів, як надпольних а ще більше на заграничних (йїх прихильність до польської ідеї, Герцен, Чернишевский, Бакунін, Драгоманов), взагалі тоб мало лиш хороший наслідок.

Вважаю за потрібне порушити ще й другі справи, над котрими варт застановитись.

„Народ“ основано під назвою часописи радикальної*) і партія назвалась також радикальною. Основателі мали на меті все соціалізм, а тільки не хтіли публіки страхати тогди так страшною назвою. Такий підхід був політичний, але не цілковито моральний. До радикалів „пристали“ параз майже всі студенти; не всіж булиб стали соціалістами. Те непорозумінє тягнулось далше, тягчесь і до тепер. Вороги мимо виразних заяв важніших радикалів, що вони то саме що й соціалісти, навіть такі, як Огоновский Омелян, старались вишукати між ними принципіальні ріжницї. Польскі соціалісти ще нині пишуть, що молоді доперва тепер (o mores!) вступили на дорогу правдивого соціалізму. Зваживши ще то, що на пр. західні соціалісти можуть нас ставити на рівни з радикалами сербскими або й французкими з незнання річи, приходимо до заключеня, що назву радикалізм (що то троха й маскою служила) треба замінити назвою соціалізм, тим більше, що того бажають і молоді (статя д. Турбацкого). Ту мож додати, що назва соціал-демократ є недобра. Вона має означати спокійний розвій соціалізму в рамках конституційних буржуазних порядків в противенстві до анархізму і революції. І вони занадто сильно воювали з анархістами, котрих ціль та сама що наша, тільки инакшу дорогу вибрали до спільної цілі. Біда в тім, що були соціал-демократи, що неначе уневиннялись перед властями, мовляв „ми йдемо спокійною дорогою, ми і анархісти не все одно“.

Робота між народом повинна звернутись на заснованє по всіх селах товариств освітних і економічних, а по всіх повітах політичних, як „Народна Воля“. Віча скликати треба не все-народні, що багато гроша конштують, а повітові. Товариства повинніб знов висилати по одному-двоє людей на наради цілої партії, якіб відбувались що року, конче більше як раз. Час вже зорганізувати партію, котрої властиво нема. Партію розумію так, що є тільки а тільки

*) „Народ“ оснував я з Драгомановим і Франком — перед повстанєм радикальної партії. М. П.

товариств з тількима членами. Партія згодилась би видавати свій орган котрий би партія мала обовязок удержувати. Тільки партія могла би дати ряд популярних книжок, котрих так конче потрібно. Чи не моглиб студенти хоть попереводити хотьби з великоруского кільканайцять книжочок, замість ганятись чорт зна за чим? Тогдиб ніхто не нарікав і не грозив, що залишить видавати „Народ“, а „Народ“ опиравби-ся на передплатників, і д. Лукіяновичі не казалиб, що „Народ“ на фондах стоїть (ци мало соціалістичної і революційної літератури опирається лиш на фондах? д. Лук. не знає!) Такий закид від свого приводить чоловіка до горячи. Такий орган повинен зватись: „Народ, орган соціалістів східної Галичини“. Вирочім, може хто придумає ліпшу назву! тільки не повинно стояти орган Руси або руских соціалістів, бо ми думаємо обгорнути і другі народности, котрих є по повітах 20—5 %.

Накінєць я вискажу своє бажанє, щоб соціалісти інтелігентні ліпше взялись до діла. Вони ще за багато бавлять ся в високу політику (ріжні кокетованя з ріжними партіями, заходи около виборів на послів) а за мало незначної але важної роботи — організації і з долу. Я видів у сел. Кобаках, де є Народна Спілка, як люде сперечались, чи заперенумерувати „Просвѣщеніє“ Купчанка; я видів там Батьківщину, Посланника, книжки місіїні, а не видів „Громадського Голосу“ ні „Народа“. Там є до 200 радикалів, а всі пруться до світла, а всі ходять в тьмі. Подібне я видів у Кутах. Чи не можна заможним, інтелігентним радикалам від часу до часу обійхати свої громади і писати посланія?! Люде ті подібні до землі, довго прагнущої води.

Де іноді народ почина організуватись сам на спосіб Мазурів. Така робота підорве цілковито довіріє до інтелігенції навіть радикальної і може завести селян ріжними манівцями таки назад там, звідки вийшли. Проводирами такого руху стають багатші селяне, котрих інтереси цілком інші, як бідніших. Вони легко можуть здеморалізуватись, досягнути тільки по мандати на послів війтів, радних і т. д., можуть ставити лиш незначні реформи і бажаня (сіль для худоби, знесенє патронату, доставка для войска). Не забудуть знов заявляти своєї лояльности і преданности на всі боки: св. Юрові, папі і т. п. і рух може цілком знидіти. Ще гірше, як робучим народом почнуть опікуватись опозиційні і сервілістичні народовці, москвофіли і самі правительственники. То все

дуже важне. Над тим годі розписуватись, а треба устно нарадитись.

Для того бажаємо дуже, щоб скликати зійзд важніших людей партії і то як найскорше до Львова, і просимо тих, до кого це належить, тим зайнятись, бо годі відволікати.

А. Камінський.

Повторяємо, що ми вважаємо спір між „молодими“ і „старими“ радикалами скінченим. Пора й покинути сі некультурні назви. М. П.

Из листів М. П. Драгоманова

до Л. М. Драгоманової

про Австро - Угорску Русь.

(Кієв.) Какой Кієвъ! Вѣна! Это все Я. Н. Ш. виновать, что я такой заголовокъ написал!

И такъ, — Вѣна 3 марта 1876. Josefstadt, Lederergasse, 23, XII. St. 3 Et., Th. 145.

Вчера только, моя дорогая Людя, пріѣхаль я въ столицу Габсбурговъ Венгрія таки задержала меня, — но вѣдь я считаю Венгрію своимъ открытіємъ и, если Ній предлагаль меня назвать когда то Михаиломъ Галицкимъ, то я скорѣе соглашусь принять титулъ Угорскаго, съ прибавленіємъ конечно, Юдорскій, кондійскихъ и иныхъ, ихъ же опредѣлити ты, Господи, можеши. Ибо какъ напр. назвать хоть бы тотъ „русскій кружокъ“, въ Песѣ, который открыль я и который опишу ниже, — какъ не Юдорцы, Кондійцы, и того хуже. Но все по порядку.

Впрочемъ, я не помню на чемъ сталъ я въ письмѣ изъ Львова. Кажется, на Шараневичѣ. Сего профессора я слышалъ не русскій, а польскій „выкладъ“, — австрійской исторіи. Читаль онъ про XV в. всякія вещи по годамъ, — а такъ тогда австрійская имперія еще болѣе микомъ(?), или лучше сказать совсѣмъ не было ея, а были только Габсбурги которые носились вверху бездны и туряли, якъ... во всѣ уюды, то и исторія была винегреттомъ. Преподанъ сей винегреттъ Ш-чемъ по годамъ, мрачно-сучно. На русскій выкладъ русской исторіи, сирѣчь исторіи Галиччины, — официально, или исторіи Малой Руси, — на дѣлѣ, — я благодаря неотчетливости мышления моего гида — студента галичанина не попалъ. Читалось о Выговщинѣ, и кк видно, по Костомарову. Слава тебѣ господи и за то! Слава Богу и — Гладкому, что отрыль галицкому профессору существованіє Костомарова, за какимъ открытіємъ послѣдовало и открытіє петерб. и кіевской и

виленской археогр. комм., каковыхъ изданій теперь почти всё есть у Ш-ча. Заклучу, что у Ш-ча на р. исг. бываетъ челъ въкъ '0, — а студентовъ русиновъ во Львовѣ больше 200, изъ коихъ однихъ укф.ствующихъ до 30, да въ Акад. Кр 60 70. Ось як воно!

Былъ я на сборѣ нотаблей нар. партіи вотъ по какому случаю: кн. Юр. Чарторыйскій одинъ изъ главъ федеральной (магнатской) партіи польской попросилъ С ч^а) представить рефератъ, чего хотять народовцы Тѣ и пишуть. При мнѣ разсматривали программу нар. школъ: хотять р. гимназій и учит. семинарій во всей В (осгочной) Гал. Все это написано уставно, съ показаніемъ гдѣ д. б.²⁾ параллельные классы польскіе, гдѣ русскіе и пр. Объ этой работѣ говорятъ, что это программа на 100 лѣтъ, — при чемъ я замѣтилъ, что если на 5, то можно такую подробную вещь писать, и отмѣчать, напр. гдѣ законъ б. читать по русски, а если на 100 лѣтъ, то можно бы и короче написать. Вирочемъ, когда зашла рѣчь о жидакъ, то одинъ выразился довольно коротко, à la Capiton,³⁾ — но только того не написали.

Сборъ былъ вечеромъ, а на другой день въ 5 утра я выѣхалъ и въ 8 былъ въ Перемышлѣ. Я не теряю надежды, написать кой что о побѣдѣ въ Биржевку⁴⁾, собственно, чтобъ имѣть газету, а потому не буду писать теперь такого, чтобъ повторять пришлось. Въ П-шлѣ былъ день до 9 ч вечера, — и довольно. Прекрасное мѣсто, — но именно потому холодное — довольно высоко, есть р. семинарія и два предмета преподаются по русски въ гимназій. Я имѣлъ рекомендацію къ старому „катехиту“ въ семинаріи (отъ Шар-ча) и молодому учителю въ гимназій (отъ Ганкевича⁵⁾), — но пока искалъ ихъ, попалъ въ корридоръ гимназій на третьяго, крый оказался живѣе и любезнѣе и „народовѣ“ рекомендованныхъ. Онъ меня даже угостилъ завтракомъ, повелъ въ „Р Бесѣду“. есть въ ней и Моск. В. Я оставилъ Ист. П.⁶⁾ и Федьков. Тамъ встрѣтился съ „префектомъ“ семинаріи (т. е. вице-ректоръ), весьма умнымъ попомъ, — крый выразилъ мнѣ сожалѣніе, что въ Россіи нѣтъ православныхъ иезуитовъ и все такое. Вирочемъ очень интересовался знать, что печатается въ Р.⁷⁾ по исторіи

М.¹⁾ литературѣ и всякое заглавіе, что услышитъ въ разговорѣ, хотя бы и не съ нимъ, записывалъ. Говорить, что у него есть большая библіотека, до 13 т.²⁾ томовъ, на крую овъ все тратитъ и собирается выписать все, что и называлъ. Вечеромъ онъ вновь пришелъ въ Бесѣду, и я главнымъ образомъ проговорилъ съ нимъ. Хотя були тутъ и всё прежніе и новые, но разговоръ былъ менѣ живъ, чѣмъ утромъ, ибо, сказали послѣ, тутъ былъ „епископскій шпионъ“. Двое угреннихъ друзей ушло, сказавши что придуть на воксалъ. Но на воксалѣ оказался и „епископскій шпионъ“. Дорогою профессоръ все жаловался на своихъ, называя ихъ шпионами, лакеями и подлецами. Я съ своей стороны не скрывалъ своихъ мнѣній, тѣмъ болѣе, что обо мнѣ всё въ П-шлѣ уже довольно читали въ газетахъ польскихъ и нѣмецкихъ. Притомъ оставленные мною книги объясняютъ остальное. — Изъ П-шля цѣлую ночь ѣхалъ черезъ горы въ Угорщину, — а потому не видѣлъ ничего, хотя, говорятъ, дорога красива. Я угѣшаю себя тѣмъ, что 3 раза перѣбзжалъ Альпы днемъ, да и Карпаты 2 раза верхомъ.

Въ Венгріи теплѣе и къ тому топятъ вагоны. Къ тому я рѣшился говорить съ служащими по словянски (на какомъ языкѣ не знаю, какъ попало) и вышло хорошо. Сего ради въѣздомъ остался доволенъ. Прокрутившись по лабиринту венгерскихъ линій съ пересѣданіями черезъ 1¹/₂ часа и съ ожиданіями въ 1—2 по разнымъ Нади Михали, Шайторалія Уйгели, Чапра — добрался наконецъ къ вечеру въ Унгваръ или Ужгородъ, — слово пріятное для лингвистовъ, або оно показывается, что въ IX. въкъ тутъ былъ ю сѣ. Унгваръ, городъ на р. Унгѣ, крую теперь славяне зовутъ Уж, а венгры у н г ѣ. Была Суббота, а потому жидъ посадилъ на козлы словака, оставивъ за собою право только общитать меня, хотѣлъ, на 4¹/₂ кр., но я отвоевалъ 20 — и то хорошо. Въ единственной гостинницѣ Кронъ засталъ сцену, смѣшанную съ какимъ то особеннымъ только въ Венгріи существующимъ: ни до чего дѣла нѣтъ. Едва я нашелъ человѣка, изъ числа многихъ, бѣжавшихъ подлѣ, крый согласился говорить со мною о комнатѣ. Наконецъ вошелъ въ таковую, — прежняя, — умылся, — и пошелъ искать Гомичкова (ред. Карпата). По воспоминаніямъ нашелъ домъ, крый онъ лѣтомъ собирался купить, объяснился на невозможномъ языкѣ съ женою его, — и затѣмъ, пока онъ вернется,

¹⁾ Кори. Сункевича.

М. П.

²⁾ Должны быть ³⁾ Прозвище одного украинца — дуже різкого на слова.

М. П.

⁴⁾ Биржевыя Вѣдомости. ⁵⁾ Др. Вол. Ганкевич.

⁶⁾ Историческія Пѣсни Мар. Нар. ⁷⁾ Россіи.

М. П.

¹⁾ Малороссія. ²⁾ Тысячъ.

М. П.

пошелъ къ замку, гдѣ семинарія. Бурсаки гуляли, кидали снѣжки — и говорили по мадярски. Вдругъ заговорили по русски, потомъ черезъ ¹/₄ часа опять по мадярски. Я разсердился и ушелъ, тѣмъ болѣе что занятые снѣжками они не обращали на меня вниманія и отвѣчали отрывисто на мои вопросы. Г-овъ, къ Г-овъ, и я думаю что привезенныя мною книги пропация. Нашелъ у него р. газеты: Впередъ и Биржевъ. Вѣдом. и былъ вытаращилъ глаза, услышавши отъ него, что Незнакомецъ пишеть изъ Парижа. Я было думалъ, что С-нъ¹⁾ неожиданно уѣхалъ за границу, но оказалось, что Г-въ просто не читаетъ ничего и не отличаетъ Н-ца отъ Парижанина. Еще любопытно, что Г-въ спрашивалъ меня, что значить эксплуатация. Чтобы онъ понялъ, еслибъ ему пришлось съ Н.В.К. говорить? Больше о Г-вѣ, полагаю, говорить нечего, кромѣ того, что онъ меня просилъ написать двѣ-три передовыя статьи о томъ, что дѣлать угорскимъ русскимъ²⁾!! Я напишу, — и онъ въ невинности напечатаетъ, — а дальше?... Познакомиться съ гимназіей мнѣ такъ и не удалось, — никто мнѣ не помогъ. Удалось только одному гимназисту дать новѣсти Федьковича. Я было совѣмъ приходилъ въ отчаяніе, что не увижу молодежи, края бы чувствовала себя русской, а не мадярской, но рѣшился уже передъ отъѣздомъ самъ пойти въ семинарію. Пробродилъ я съ ¹/₂ часа по двору, и пр., пока попалъ въ Музеумъ, что оказалось не музеемъ, а комнатою занятій. Я сказалъ кто я и попросилъ, не можетъ ли кто помочь мнѣ въ собираніи истор. нѣсенъ, причеиъ далъ экземпляръ. Начались разговоры. — стали смотрѣть и другія книжки бывшія со мною, кievскаго, львовскаго, коломыйскаго и вѣнскаго изданія. Я сказалъ, что могу оставить ихъ, — но кому. Оказалось, что у нихъ устроенъ „самообразовательный кружокъ“ (надо замѣтить, что здѣсь семинаристы — кончившіе гимназію могутъ устраивать общества, кк. студенты), — но въ томъ кружкѣ нѣтъ почти р. книгъ Я далъ все, что со мною было, въ томъ числѣ и 3 NN. Правды и обѣщаль продолженіе. Бурсачкамъ пришлось идти къ обѣднѣ, но одинъ задержалъ меня, остался, чтобы со мною бесѣдовать, потомъ вернулись еще трое и мы часа 1¹/₂ бесѣдовали. Наивность у нихъ большая, отчужденность ото всего занимающаго не только насъ но и галичанъ, большая, патріотизмъ весьма первобытный, критики никакой, но искренности

много и чувство народности несомнѣнное. Прибавлю еще, что нѣсни они читають скорѣе и понимаютъ больше, чѣмъ комментаріи, хотя многія угорско-русскія книги, по крѣмъ ихъ учать, желали писать, какъ комментаріи, а нашу правописъ они увидѣли въ первый разъ. Какъ пойдетъ дальше не знаю; можетъ быть мое „хождение“ въ семинарію свершилось только благодаря междучарствію: ректоръ мадяронъ назначенъ теперь за свою „общемадярскость“ епископомъ въ Пряшевѣ; новаго нѣтъ, — а какъ будетъ, то онъ доберется до „самообразоват. кружка“ и моихъ книжекъ, начнетъ читать переписку бурсаковъ со мною. Я увѣренъ, что и послѣдователи Раевского узнавши о проникновении „фонетика“ въ семинарію, забывъ про слав. ком., пожалуются мадярамъ, — но все таки безслѣдно установившаяся связь, думаю, не пройдетъ. Vedremo. Удалось мнѣ тоже устроить начало связи книжной торговлѣ львовской съ Угорщиною. Ларчикъ просяго отпирался: я пришелъ въ книжный магазинъ, содержимый жидомъ, крый продаетъ книги мадярскія, нѣмецкія и угро-русскія и оставилъ ему на комиссію нѣск. экз. Федьковича и 1 ч. рассказовъ Косогомарова, перев. Барвскаго и далъ адресъ львовскій, но кромѣ онъ можетъ получить „die ruthenischen Bücher“ изъ Львова. Оказалось, что онъ не слыхалъ о книгахъ и обществахъ львовскихъ, въ чемъ, конечно, виноваты львовяне. А жидъ, ради 25% комиссіи все будетъ продавать.

Теперь хорошо было бы, если бъ исполнилось скорѣе то, о чемъ мною говорилось въ Львовѣ. Лукашевичъ¹⁾ не прочь взяться за агентуру книжкаго торгова, — и я бы совѣтовалъ фирмѣ свое посредничество приложить. Пусть бы послала по нѣскольку экземпляровъ к. книгъ и другихъ русскіхъ, могущихъ расчитывать на сбытъ въ Галичинѣ и вообще въ Австріи, — и пошло бы по малу дѣло изъ Львова — и дальше. Объ этомъ пишу Лук-чу а онъ напишетъ Ильи-ому²⁾.

Съ довольнымъ сердцемъ³⁾ выѣхалъ я изъ Унгвара опять черезъ неизбѣжныя Чапра, Ш.

¹⁾ Покійный Лонгин Лукашевич, Галичанин. — М. П.

²⁾ Лука В. Ильницкий — кievскій книгар. — М. П.

³⁾ И съ шумомъ въ ухахъ, — ибо двѣ ночи не спалъ. Въ Венгріи вообще отъ 12 до 3 часовъ спать нельзя въ гостиницахъ черезъ музыку и крикъ, — а въ эти двѣ ночи были балъ и потомъ маскарадъ и кричалъ съ 8 ч. вечера до 7 ч. утра. А тупали! Вообрази въ сѣднемъ N. въ 2¹/₂ арш. длины и 1¹/₂ ширины стало 6 человекъ и бьютъ ногами въ полъ и кричатъ,

Уйгели, — а дальше уже на западъ въ Серенчъ, Мискольць черезъ чистую Угрювъ Буду-Пештъ, о край приходилось читать въ послѣдніе дни, что тамъ бояться потопа отъ Дуная. Ночевалъ въ вагонѣ — и утромъ въ 8 часовъ пріѣхалъ въ хорошій и недорогой Hotel National. Тутъ усмотрѣлъ, что бутылка съ виномъ побилъ банку съ вареньемъ (чорп. смор.) данную мнѣ маменькой и ѣзавшую до сихъ горъ благополучно въ сакѣ. Насилу управился съ толконномъ, пробудивъ горестъ у горничной: *das ist wirklich Schade! wenn man etwas gutes vom Weite bringt und das zerbricht sich!* — Цѣлое утро прошло тоже даромъ, ибо оказалось, что всѣ интересныя заведенія (академія худож., музеевъ, университетъ) закрыты по случаю послѣдняго дня карнавала, — о чемъ я доуѣдывался уже поцѣловавши замокъ каждаго. Впрочемъ т. обр. выходилъ городъ, т. е. пока половину онаго Пештъ, на лѣвомъ берегу Дуная. Открыта была только выставка общества художниковъ, но въ ней ничего поучительнаго нѣтъ. Послѣ обѣда, пошелъ черезъ Дунай въ Офенъ, или Буду, стоящую на горѣ. Совѣмъ другой характеръ. Пештъ — ровная съ большими новыми, *à la Ringstrasse* домами, очень хорошими — но однообразная часть. Офенъ — по горамъ въ родѣ Липокъ и Печерска съ крѣпостью и казармами на ближайшей къ Дунаю горѣ, подъ крою туннель въ родѣ Позилипскаго въ Неаполѣ. Лѣвѣе еще выше гора съ обсерваторіей — бастіономъ *Gloksberg* или *Bloksberg*. Дунай затопилъ нижнія улицы Офена и Пешта, два дня вода стояла еще выше и теперь изъ нижнихъ этажей по всей линіи рѣки и изъ подваловъ выкачиваютъ воду. Боятся, что раскиснутъ основанія нѣкоторыхъ домовъ и почнется разрушеніе. Возможно. — Обошелъ я крѣпость и дворецъ, — и пошелъ искать нѣкоего чановника — русина Р., адресъ котораго мнѣ далъ Гомичковъ. Жалкая фигурка въ родѣ Маслова оказалась въ обществѣ двухъ себѣ подобныхъ. Языкъ — невозможный, конечно, но совѣмъ новаго рода. Мирозозрѣніе — что то въ родѣ Войцеховскаго. Нѣтъ, такого и подобія нѣтъ. Между собою фигуры эти говорили по латыни. Одна изъ нихъ такъ часто говорила мнѣ о томъ, что „здѣшніе русины бѣдны“, что я уже хотѣлъ дать ей 4 крейцера. Не смотря на то, что Р-ій меня задерживалъ, я ушелъ поскорѣе. Можешь по сему догадаться какова сія латино-руско-угорская микстура, — „И Загорѣцкій самъ не выдержалъ, удрали!“ Микстура сказала мнѣ, что теперь въ П. университетѣ есгъ до 40 студ.

изъ русиновъ, другая даже увѣряла, что въ пр. году было 150, (Врутъ обоѣ!) — но что я обо всѣхъ русскихъ дѣлахъ могу узнать отъ проф. Б. или Колумбова дьяка р. церкви. (Когда то В. кн. Александра Павловна была замужемъ за Палатиномъ Венгріи, умерла тутъ и похоронена въ какомъ то хуторѣ за 8 веретъ отъ Буды, гдѣ и Церковь и пошъ, — а дьякъ живеть въ Будѣ) Я было хотѣлъ бросить дальнѣйшіе поиски, — но моя страсть къ отысканію курьезовъ преодолѣла усталость и отвращеніе, внушенное микстурой. Помолъ я въ *Wasserstadt*, часть, гдѣ живеть дьякъ Колумбовъ!! *Wasserstadt* оказался точно *Wasserstadt*. Я долженъ былъ опять подниматься на гору, ибо въ томъ мѣстѣ, куда я спустился нельзя было пройти на *Hauptstrasse*, гдѣ живеть К-въ. И съ другого конца была вода, но только въ дворахъ и въ нижнихъ этажахъ, и въ томъ числѣ и дома К-ва, краго я не засталъ дома. Симпатичная нѣмка, жена К-ва объявила мнѣ, что онъ на сборѣ „Русскаго кружка“ гдѣ то въ *Blumenstängel* — ресторанѣ или кафе, не могла сказать и мѣсто указать, только въ Пештъ. Я опять думалъ плюнуть, тѣмъ болѣе, что шелъ дождь и было около 8 часовъ. (Вообще же въ Пештъ засталъ относительную теплоту и хорошую погоду). Но жилка туриста опять взяла верхъ. Нашолъ я *Blumenstängel*, нашолъ *salon separée*. Вхожу: — четыре стола и за однимъ пьютъ шампанское. Ну, какъ же не русскій кружокъ, спрашиваю хозяина: *Herr Kolumbow*? — Не знаю. — *Professor В*? Тоже. — Да какъ же это?! — Можетъ не здѣсь. — *Herr Kolumbow, ein Russe!* — А, говорить, пожалуйста туда: — маленький столикъ, три фигуры и 3 евакана пива. Вематриваюсь: одна съ карельской фizioноміей, которой фамилія Аландскаго, которой фамилія Колумбова также идетъ, какъ Аландскому балтійскій Архипелагъ и греческая поэзія. Только буреа въ Россіи, особенно ингерманландская, производитъ такія комбинаціи. По импульсу, полученному отъ разговора съ хозяиномъ и обращаюсь къ росейско-карельской фигурѣ по нѣмецки. И прекрасно! К-въ сынъ дьякона при Будаиской р. церкви; его родной языкъ — нѣмецкій и мадыарскій; по русски онъ говорилъ только въ Петербургѣ въ дух. акад. кончивъ курсъ которой вернулся въ Буду, гдѣ дьячествуеть по воскресеніямъ и пьетъ пиво и даетъ уроки р. языка въ остальные дни. Другіе мужи: словакъ Л., — Докторъ Ц., съ жидовской фizioноміей, служащій при библіотекѣ академіи, и Б., нѣмецъ, проф. финскихъ языковъ, обязан-

ный находить мадьярамъ родичей между великою тюрко-финскою семьею народовъ значить, мадьярофиль по профессіи, и славянофиль, уже не знаю съ какого благополучія. Скоро пришелъ еще четвертый человекъ тоже съ какою то цыбульковатою фамиліей словако-полякъ изъ цинскаго комитата, тоже что (то) при какой то библиотекѣ (все сіе и фамилія прописаны на его картѣ, да чортъ съ ней, искать не хочется.) Мужики приняли меня съ радостными кликами и объяснили, что они составляютъ русскій кружокъ, члены коего собираются въ Blumenstädelъ по Вторникамъ, пьютъ и ѣдятъ и говорятъ по русски и по славянски, т. е. по нѣмецки, иногда выдумываютъ уставы, о коихъ пишутъ иногороднимъ членамъ-корреспондентамъ, крѣе обязаны писать въ кружокъ разъ въ мѣсяць. Годовая плата 50 кр., штрафы по 10 кр. На лицо: 1 президентъ (Цинскій), 1 кассиръ (дьякъ), одинъ секретарь (Б.), 1 чиновникъ по особымъ порученіямъ (Л.), крый обязанъ рисовать на каждой бумагѣ (т. е. на Correspondenzkartѣ) гербъ кружка — кнутъ. Безъ должности и въ отсутствіи одинъ — пр. Г., краго я видѣлъ у А. и крый теперь въ Дербединѣ, мадьяръ. Политическія мнѣнія раздѣляются имѣть всякія; преобладающій тонъ сужденій распировочно оппозиціонный. Невозможно было не поступить въ члены столь удивительнаго общества, и я немедленно внесъ въ кассу 50 кр., чѣмъ обогатилъ ее до суммы 64 кр. О такомъ торжествѣ было составлено сейчасъ извѣстіе по русски и хорошо Б. для. (перервано; далі кінєць якогось другого листу):

Звонокъ не далъ кончить писема, а глухость мадьярскаго почтоваго чина не дала отправить первой половины. Кінчаю среди лучшей обстановки, — какой, объ этомъ послѣ, ибо ты еще не знаешь, гдѣ я началъ писать. Продолжаю. Ночевалъ я среди пастуховъ-гуцуловъ у вершины Черногоры, на высотѣ тысячъ 4 надъ уровнемъ моря. Съ боку дуло, а въ спину грѣлъ огонь костра, живої ватры т. е. вытираемой разъ на все лѣто, и края не должна потухать. Ночью пошелъ дождь, — и когда я всталъ, то оказались облака подъ нами и надъ нами. А надо было подняться на вершину еще футовъ съ 500 и потомъ спускаться на угорскій край. Лилъ дождь и дулъ вѣтеръ СЗ., т. е. прямо въ лицо. Плѣдъ помогалъ мало. Кой-какъ поднялись и начали спускаться. Я слѣзъ съ коня. Пошли быстро. Но вотъ мой провожатый началъ плутать. — А що? — Та блудимо паночку. — Блудили съ часъ. Наконецъ гуцулъ

счелъ за лучшее подняться опять на гору, — чтобъ опять найти дорогу. Но онъ началъ такъ прямо тянуть лошадь на камни, что она упала навзничь. Исторія эта повторялась 3 раза, — и всякій разъ гуцулъ думалъ, что конь убитъ. Разъ я и самъ это подумалъ. А въ третій разъ конь трижды перекотился черезъ голову. — Ой погинемо паночку! — восклицалъ гуцулъ. Того Чорна Гора Тут не одинъ человекъ загинув і середь літа — Я наконецъ настоялъ на томъ, чтобъ идти косыми зигзагами на гору, — гдѣ мы и нашли дорогу, но крѣй начали спускаться. Шли часа два открытымъ хребтомъ, а потомъ лѣсомъ, пока не спустились въ долину Тиссы. Всего твой другъ шелъ пѣшкомъ на дождѣ (холодномъ) и вѣтрѣ, въ парусинныхъ штанахъ отъ 1/2, VIII до IV часовъ, слегка подкрѣпляясь кусочкомъ сала и бутылочкой рому, данными благодушнымъ іереемъ Витвицкимъ. За то я спозналъ благодушіе гуцула, крый со слезами благодарилъ меня за то, что я его не „ганьбаль“, а еще далъ лишній гульдєнъ и трубку за 30 кр. Впрочемъ о гуцулахъ, кк и вообще о людяхъ послѣ — дома. Теперь кратко дорогу. Обѣшавшись и поѣвши въ какомъ то королевско-цесарскомъ лѣсномъ управленіи у какихъ то советѣмъ глупыхъ нѣмцевъ, я сѣлъ на коня и въ VIII. ч. былъ въ Лугахъ, гдѣ ночевалъ среди милѣйшихъ угорскихъ гуцуловъ а на другой день жи домъ отправился въ Сиготъ, гдѣ пришелъ въ отчаяніе отъ мадьярщины. Даже въ отелѣ съ трудомъ понимали по нѣмецки, и только чернорабочій говорилъ по малорусски. Главное впрочемъ, что тутъ я увидѣлъ почту, телеграфъ, желѣзную дорогу, получилъ писема, — и еще важнѣе, поѣлъ мяса, хоть и смертельно оперченного (но мой катаръ отъ ужаса передъ мамалыгой, брындзой, перцами и т. п. произведеніями гуцульской и венгерской пици удралъ). Перець впрочемъ я увлажилъ божественнымъ кавуномъ (15 кр. 1/2 кавуна страшныхъ размѣровъ въ отелѣ) и самымъ дорогимъ токайскимъ, — 2 гульд. 1/2 бутылки. Легъ сѣсть въ 8 ч. вечера, — и проснувшись въ часъ, увѣрился окончательно, что не буду боленъ. Почиталъ съ 1/2 ч. К. Телеграфъ, заснулъ до 5 ч., а въ 7 ч. ѣхалъ на Мункачъ. Въ Батѣ 1 1/2 часа ожиданія, и я началъ писать писемо, а кончаю въ Мункачѣ, въ русскомъ базилианскомъ монастырѣ, гдѣ меня весьма любезно принимаютъ. Завтра ѣду въ Унгваръ, — на коемъ, вѣрно и закончу Угорскую Русь. Поѣду ли отсюда на Краковъ или на Сянокъ, Перемышль прямо, —

еще не знаю. Но 2—3 Сент., вѣрно, буду въ
Кіевѣ.

Твой и Лидиѣ*)

М. Драгомановъ.

Приписываю передъ тѣмъ, кк. бросить пись-
мо въ ящикъ на станціи въ Мункачѣ, откуда
ѣду въ Унгваръ. Буквально я плачу, видя въ
какомъ униженіи здѣсь нашъ народъ и какъ
тупа и въ лучшемъ безнадѣжна, безначальна
даже патріотическая здѣшняа интеллигенція,
кк. безъ традицій здѣшний народъ. Поны
русскіе говорятъ по венгерски. Лучшіе надѣя-
лись на Россію, — но... О другомъ, о самомъ
народѣ никто не думалъ и думать не умѣетъ.
Гдѣ тѣ Тели, кые бы поклялись роботать для
этого народа! Еслибъ хоть мы!

М Драгомановъ.

Невільничі пісні.

Eternal spirit of the chainless mind!
Brightest in dungeons, Liberty, thou
art!

For there thy habitation is the heart.
The heart which love of thee alone
can bind;

Byron, Sonnet on Chillon.
(Ти, вічний дух розкутого ума,
О, Вільність, найясніша ти в тем-
ниці,
Бо там в людських серцях твої
світлиці,
В серцях, що полонила ти сама).

Божая искра.

Вороги:

„Геть їх, поетів! навіщо їх співи?
Хто тепер слухать їх рад?
Нас оглушили вже „тихі мотиви“
„Снів“ тих „фантазій“, „баллад“!
„Чули ми й твою „громадську тугу“, —
Все то слова голосні,
Хату нагріти в зимовую фугу, —
Навіть на те не судні!

Годі тих співів! і так уже сумно.
Посміхом спів ваш бренть...
Слова не тямите мовить розумно
А віршувать — аж горить!“

Прихильні:

— Ні, не стихайте солодкії співи,
Всяк з нас їх слухати рад,
Любо колишуть нас тихі мотиви

*) Лидія — дочка Др-вих. — М. П.

„Снів“ ваших, „мрій“ та „баллад“.

Тільки навіщо той смуток і туга,
Вже ж бо і так ми сумні.

Хай нас колишуть, як пестощі друга
Ваші лагідні пісні!

Ніч налягла безпросвітним склепінням,
Очі й серця нам тьмарить,
Хай же привітним і тихим промінням
Божая искра горить.

Поет:

Годі вам, гурт ворогів і прихильних
Марні слова промовлять.

Краще ідіть, научіть божевільних,
Як їм притомними стать!

Бачили ви, як велике багаття
Кйда вогонь аж до хмар?

„Божая искра“ то тяжке прокляття,
Дикий і лютий пожар.

Вогнища того не може людина
Ні запалить, ні вгасить,
В кого ж запала хоч искра єдина, —
Вік її буде носити!

Мати невільниця.

Був ясний день, веселий, провесняний,
До нас у хату крізь вікно одкрите
Вривався гомін голосних потоків,
Що бігли в низ по вулиці нагріній,
Вітрець влітав, і мов пуста дитина,
Скидав до долу від стола папери,
За ним влітала ціла зграя гуків,
Все та давно знайома пісня міста,
Але і в ній нові лунали ноти,
Весняні... Та вони лунали не для нас,
Бо не було весни у нашім серці.
Ота весна, що за вікном всміхалась,
Нам принесла новини невеселі,
Тюремні вісти: той сидить в неволі,
Недавно взятий, той в тюрмі збожеволів,
А той недавно вийшов, але хворий,
Душею й тілом, він же був забраний
Як раз в розцвіті мрій, надій і праці,
Над нами теж мов туча громовая,
Нависли влади темної погрози,
Така була для нас в той рік весна.
У двох сиділи ми і розмовляли,
Я сумно слухала товаришки розповідь
І безуважно торочки спітала

На обрусі (товаришці той обрус
В тюрмі покійна мати вишивала),
Розповідь та була уривчаста і тиха,
Бо голос був приглушений від туги,
І хутко він урвався, мов струна;
У хаті стало тихо, тільки чути
Як гралася товаришки дитина,
І лякала маленьким батіжком,
На стільчику рушаючи в дорогу.
Я, дивлячись на неї, показала:
„Ба, що робити? Не журіться, друже!
Хоч може ми і не побачим волі,
Але дитинка ся побачить, певне!
Що скажеш ти на се, малий філософ?“
Дитинка ясно глянула на мене
Розумними, цікавими очима,
А мати шпарко мовила до мене:
„Мовчіть, нехай вона сього не чує!
Ви знаєте, дитиною я часто
Від матері покійної се чула:
Як виростеш, то будеш вільна, доню.
Вона казала се так весело і твердо,
Що я повірила в свою щасливу долю,
І вірила аж поки не зросла...
Тепер моїй дитині се говорять...
Іди, іди, моє маленьке, грайся!
Дитина знов до забавок вернулась,
Товаришка взяла шиття, я книжку,
Розмова наша більше не велася

* * *

І все таки до тебе думка лине,
Мій заванащений, нещасний краю,
Як я тебе згадаю,
У грудях серце з туги з жалю гине.
Сі очі бачили скрізь лихо і насилля,
А тяжчого від твого не видали,
Вони б над ним ридали,
Та сором сліз, що ллються від безсилля.
О сліз таких вже вилито чимало, —
Україна ціла може в них втопитись,
Доволі вже їм литись, —
Що сльози там, де навіть крові мало!

Slavus — slavus.

Слав'янщина! — який величний гук,
Який широкий і містично темний.

„Народ“ нр. 15 — 16.

І скільки літ і як багато рук
Для неї будували храм таємний.
Посеред храму п'єдестал звели
І статую поставили на ньому,
І вид, немов Ізиді, запыля
Покровом щільним ідолові своєму.
Стоїть таємна статуя давно,
Час тихо упливає, рік за роком,
І досі ще нікому не дано
В лице їй глянути одважним оком.
А щож величної Слав'янщини сини,
Німої матері проречисті діти,
Між людьми чим прославились вони?
Чим похвалитись їм з чого радіти?
Дивіться: з них кожний, як один,
Що світ би здержав на плечах здорових,
Міцний як дуб кремезний слав'янин
Покірно руки склав в кайданах панірових,
Та раз у раз поклони низькі б'є
Перед стовпом короною вінчаним
Порфірою укритим, стовп той є
По праву спадщини царем названий.
І кожний весь в крові, в сльозах його лице,
Троїстая нагайка тіло красє,
А він ховаючись плете сільце
І братові під ноги простирає.
Колись бувало сильний чуженин
Слав'ян-рабів виводив на майдани, —
Тепер, куда не глянь, усюди слав'янин
На себе самохіть кладе кайдани,
І кажуть всі: варт віл свого ярма,
Дивіться, як покірно тягне рало!
Ні, ймення слав'янина не дарма
Сінонімом раба між людьми стало!

В о р о г а м.

(Уривок).

.. Вже очі ті, що так було привикли
Спускати погляд, тихі сльози лити,
Тепер метають іскри, блискавиці, —
Іх дикий блеск не вже вас не лякає?
І руки ті, не учені до зброї,
Що досі так довірливо одкриті
Шукали тільки дружньої руки,
Тепера зводяться від судороги злості, —
Чи вам байдуже про такі погрози?
Уста, що солодко співали й вимовляли
Солодкі речі, або тихі жалі,

Тепер шиплять від лютости і голос
Спотворився неначе свист гадючий, —
Що як для вас жлоб язик їх буде?..

Північні думи.

Годі тепер! ні скарг, ані плачу,
Ні нарікання на долю, — кінець!
Навіть і хвилю ридання горячу
Стримать спроможусь. Нестиму вінець
Той, що сама положила на себе.
Доле сліпая, вже згинула влада твоя,
Повід життя свого я одбіраю від тебе,
Буду шукати сама, де дорога моя!
Мрі дівочі, тепер я розстануся з вами,
Тихо відвожу обійми яєних моїх мрій.
Довго проводити буду сумними очами
Подруг моїх лехкокрилих зникаючий рій.

Згинули мрії і темрява слід їх закрила...
Ледве що зникли, а в мене вже знов над чолом
Полум'ям віють огненні широкі крила,
Мрія нова літа' надо мною орлом.
Мов зачарована слухаю голос надземний:
„Ти блискавицею мусиш світити у тьмі,
Поки зорею рожевою край твій освітиться темний
Треба шукати дороги тим людям, що ходять
у ярмі.

Глянуть всі ті, що живуть у великій темниці,
Скажуть: Се в нашій країні настала весна, —
Блискавки грають, спалахують в небі зірничі.
Темна ще ніч та вже хутко минеться вона“.
Мріє нова! твій голос і крила огнесті
Ваблять мене, я піду за тим світлом яєним
Через простора і дикі дороги тернисті,
Так як Ізраель ішов за стовном огняним
Знаю, куди ти мене поведеш за собою:
Там без утину люте страшно, невсищуца війна,
Люде там гинуть у тяжкому, лютому бою
Кров там не летіє, панує там смерть потайна.
Кличеш? Я йду! за тобою усюди долину,
Знов повернуся у той занепащений край,
Де може волі не буде мені до загину.
Мріє, є тобою і там буде рай!

До товаришів.

О, не забуду я тих днів на чужині,
Чужої й рідної для мене хати,

Де часто так приходилось мені
Пекучу, гірку правду вислухати.

У перше там мені суворі питання
Перед очима стали без покрас;
Ті люде, що весь вік несли тяжке завдання,
Казали: Годі нам, тепер черга на вас,

На вас, робітники неспані молодії...
Та тільки хто ви, де? Подайте голос нам.
Невже ті голоси несміливі, слабкі,
Квиління немовлят належать справді вам?

Невже на всі великі події
На все у вас одна відповідь є —
Мовчання, сльози та дитячі мрії?
Більш ні на що вам сили не стає?

Невже се так?... Я мовчки все приймала
Чим мала я розбигь докори ці?
Мов на позорищі прикута я стояла
І краса сорому горіла на лиці..

Щож, браття, мовчите? Чи втішені собою,
Що вже й докори сі вас не проймуть?
Чи так задавлені неволею, журбою?
Чи може маєте яку яєншу путь?

Подайте їм великую розвагу,
Скажіть і докажіть, що ви борці сами,
А ні, то майте ви хоч ту сумну одвагу
Сказать старим борцям: не ждїть, не прий-
[дем ми!

Леся Українка.

Чого нам треба?

Delenda est Carthago!

Усякий рух, починаючись на економічному ґрунті, на вищому ступені свого розвитку переходить у рух політичний. Останній завжди свідчить про те, що надходить кінець старим обставинам життя.. (Дивись „економічний матеріалізм і українське питання“ у 7 ч. „Народа“) Економічна еволюція Російської держави вже дійшла до того, коли її політичний лад стає на перешкоді дальшому розвитку країни і через те повинен радикально обмінитись. Усякий, хто щільно придивлявся до життя і його потреб, мусить згодиться, що ся одміна є найголовніша сучасна потреба, без неї нам закритий шлях поступу.

Тим усякий повинен признати велику вагу руху політичного, що має своєю метою досягти цієї зміни, — повинен сам стати діячем політичним. Ті, що кажуть буцім можливий і при самодержавії розвиток економічний і що самодержавіє від того не має і не буде мати економічних ворогів, — дивляться дуже поверховно на економічне життя і виявляють, що цілком його не розуміють. Економіка в краї дійшла до того ступня в розвитку, що йому вже не відповідає її політичний лад — се найперша причина політичного руху, його сила і певність, що „воля не умре в домовині“, як казав Берне. Те, що проти сучасного політичного ладу виступають і люде „чистої ідеї“ — ідеалісти — свідчить про те-ж саме, бо коли лад політичний відповідав би економіці, як се і було в звітний історичний момент, вони-б були його апологетами. І те, що самодержавіє з морального боку падає все нижче та нижче, свідчить те-ж саме, бо коли воно виповняло свою історичну місію і було історично необхідне — і з морального боку воно не було гідке, яким воно є тепер, коли воно стоїть вже на перешкоді поступові. Усе життя в усіх проявах своїх говорить одно завжди: будівля не відповідає своїй основі, що пішла в своїм розвитку геть далі — і будівля повинна переробитись... Повинна! — ні, життя говорить не тільки те, що вона повинна перебудуватись, життя говорить, що вона і переробиться неминучим робом натурального процесу. І се дає діячам певність, що праця їх не даремна, дає сили „бороться и страдать“, дає такий душевний лад де нема місця модному пессімізмові. Звісно, можливо і те, що де хто міркує так: коли се зробитьца неминучим робом натурального процесу — то яка-ж міні рація „бороться и страдать“, яка рація жити, коли я тільки копістка в якихсь невідомих руках...

І пессімізм, вигнаний в одне вікно, летить у друге. Але хто-ж тут винен? Може-б хто бажав, щоб чоловікові „вінцеві створіння“ корились всі сили земні і небесні. Мало чого б хто не забажав! Таке міркування є уломок од уміраючого світогляду, де чоловік вінець створіння, бажає правити світом своєю волею. Рахуватись з ним нема чого! Сучасний політичний лад у Російській державі — са-

модержавіє — чи краще сказати бюрократична олігархія — повинен змінитись на лад конституційний — лад політичної волі і політичних прав усього народу. Нам треба цієї зміни — цієї зміни вимагає історія — і тим ми певні, що вона недалеко.

Але ся певність не дає, звісно, нам права скласти руки і ждати, щоб нам, як кажуть, галушки з неба падали. Історія йде визначеним шляхом — та роблять сю історію люде. Людське діло розібрати, куди йде життя, людське-ж діло і вести його туди. Дійшовши до того, що нам треба політичної волі, нам треба її працювати, щоб здобути її. Як її добувати се вже инше питання практичне. Так хто небудь скаже, що у сему практичному питанню і уся річ, що теоретично всі вже на те пристали, що треба політичної волі. Се одні слова, тільки слова і нічого більше. Бо словесне признание потреби політичної волі, — здається нам нічого не варто. А поки що ми найбільш тільки таке признание її бачим. Більшости людей воно те-ж, що модне вбрання, смачна страва, для його часом що небудь і зробити можна, але все-ж се якась декорація, щось таке, що в тіло її кров нашу не увійшло. Не сього нам треба. Нам треба, щоб люде не тільки з якихсь ідеалістичних, іноді її симпатичних молодих пориваннів признали потребу політичної волі нам треба, щоб вони зрозуміли сю потребу. (Такі люде, звісно були і тепер єсть у нас, але їх дуже мало). Нам треба, щоби люде зробились фанатиками ідеї політичної волі, щоб ся ідея увійшла їм у тіло і кров, щоб вони її н коли, ніде не забували, усе життя служили їй. Практичне питання (як се зробити?) тоді не буде питанням; хто знає куди йому треба, той завжди знайде шлях, а до того-ж і всі шляхи ведуть, кажуть до Риму: так і усяка праця у чоловіка, що бажає політичної волі — буде на користь ділові — і не буде ворогування меж культурниками і революціонерами і такого иншого, чого так багато у нас тепер. І найголовніше, політична воля — ся начальна потреба нашого часу — стане нашою здобиччу і надгородою за щиру працю. Людина, виявляючи та виконуючи потреби часу, стане всемогучою. Вся річ у тому, щоб усі краще зрозуміли потребу часу. А як би у нас ро-

зуміли її, то усякий би ніколи не забував, що — *delenda est Carthago* — і, звісно, ми бачили-б інші часи.

Розуміння, більше розуміння!

Мих Андрійко

Австрія під знаменем гр. Казі-міра Баденього.

Поголоски газетярекі о будучім складі міістерського кабінету, котрі мабуть вскорі осуществляться, змушують нас мимохіть зайнятися особою гр. Баденього, проєктованого президента міністрів, та схарактеризувати хоч побіжно сего діяча політичного.

І для чого?

Для того, що знаємо гр. Баденього з близька, так сказати з нашої власної шкіри, на котрій ятратяться ще рани від бичів єго політичної системи, і можемо з більшим чим другі правом предсказати судьбу політичну Австрії в загалі а нас Русинів почастно під єго президентурою.

Треба признати, що гр. Бадені — jako противник нас, Русинів — личність доволі симпатична. Виховавшись в кругах аристократичних, до того польских, гр. Бадені є консерватистом цілою душею, в плоти і крови; та все таки хоч консерватист гр. Бадені jako чоловік незвичайно живий і талановитий не занидів в безжизненній атмосфері польської шляхти, але переняв також багато прикмет із нового демократичного світа — практичність і енергію, потребу реального діла і безнастанного руху в політиці — прикмет, котрі получені з консервативними переконаннями, перетворилися у него в небезпечний автократизм і самоволу.

В тім змислі називалисьмо гр. Баденього сімпатичним нашим противником, бо гр. Бадені показувався в поборюваню Русинів все рішучим та отвертим, від котрого знаємо, чого нам ожидать.

Такий противник все лішній ніж в рукавичках.

З тими своїми „прикметами“ перейде очевидно гр. Бадені також на ширшу арену загально австрійської політики. — А зваживши тоті прикмети не важко порозуміти, що значить покликанє гр. Баденього на президента міністрів при теперішній політичній ситуації в Австрії.

Австрія переживає як раз преінтересну фазу внутрішньої боротьби. З одного боку стоїть Австрія перестаріла, бюрократично-февдальна — тота, котру колись Герцен прозвав зневажливо „полицейскою мєрою“ — з другогож боку стоїть Австрія нова справді конституційна, тота, що живе і двигається під знаменем загального голосованя та покутує на проскрібованих зборах робітників і національних радикалістів, кличучи придушеним голосом „свобо-

ди! прав для робучого людю, вольности для плебейских национальностей!“

Під знаменем сєї внутрішньої боротьби двох супротивних прямовань стояла і упала коаліція, злука прихильників „полицейской мєри“, темних духів вигідної старовини, котрі на розбурханих хвилях нових демократичних струй хотіли ратувати пошарпаний корабель бюрократично-февдального правління... Коаліція поклала собі цілю обдурити нову Австрію Адлерів, Пернерсторферів, Грегрів та Бянкніх, задумавши кинути малесеньке „щось“ у хвилі нових прямовань. Але упала не спромігши рішитися на се „щось“ — призволити на осібну курію робітничу! — се значить зашахувати февдалів з їх „християнско-соціалним“ антисемітским хвостом; призв'яти на спільну курію робітників з найнижше оподаткованими! — се значить зашахувати „лібералів“ та віддати їх на поталу „християнско-соціального“ хвоста. Коаліція упала, бо не знала, що їй вибрати: чи обдурити нову Австрію на „полицейскую мєру“ февдальну, чи т. з. ліберальну.

І приходить новий пророк „от востока“ гр. Бадені, котрий каже: відкиньмо обдурюванє нової Австрії, що тільки лиха наїкола на бік; Австрії бути самою „полицейскою мєрою“ без обдурюваня. єї житє лежить в давнім руслі адміністраційно-бюрократичної самоволі, котра мусить важким каменем — отверто і сміло — придавити непотрібні „екстреми“. А передовсім треба усунути оден з найнебезпечніших екстремів: загальне голосованє.

Що таке значінє має іменованє гр. Баденього міністер-президентом, не ма сумніву, а особливо не ма сумніву, що воно значить усуненє питання загального голосованя з індексу справ публичних в Австрії. Як се ся стане, поки що не знаємо; правдоподібно новий кабінет зі своїм парламентом перекажуть в дуєі „автономізму“ цілу реформу соймам краєвим, де вона по думці нового президента засне сном блаженних через розрізанє агітації свіжих демократичних сил на „disiecta membra“ автономічної гризні. Впрочім з усуненєм питання про загальне голосованє піде і все друге старим полицейско-бюрократичним порядком; „сильна рука“ нового міністер-президента затяжить над цілою державою, так як дося тяжіла над Галичиною, а всі справи будуть рішатися потайком дорогою адміністраційної самоволі, для котрої парламент буде лиш формою конституційного призволєня...

Остася нам сказати єще, чим має бути іменованє гр. Баденього президентом міністрів для нас Русинів.

Як звісно, гр. Бадені має записано на свій політичний рахунок дуже сумнівну заслугу: залагоди українско-руського питання в Галичині. Гр. Бадені повів річ дуже круто; прямо зі сальбіярових і закутий провінціональних вивів на арену політичну людей, котрим ніколи не снилося, що кинувши „paterna ruga“ відіграють ролю в питаню всеєвропейского значіня, яким безперечно є питанє українско-руське.

Тими ділпутами політичними гр. Бадені хвилево доконав свої програми; потрапив переконати центральне правительство, що фікція угоди польско-рускої є реальним фактом і що питання українсько-руське є лиш „eine Hausfrage“, котре переведуть поляки в куші з русинами самі поміж собою.

Закрившись так перед центральним правительством, гр. Бадені пустив в рух машину польонізаційну повною парюю; а які були наслідки, знаємо: організації наші розбиті, сили д си однодушні спаралізовані а опозиція ослаблена через втрату багатьох людей, котрі приманені надією полекші піднесли свої особисті цілі до значіння питання народного.

В питаню українсько-руським гр. Бадені застав просто свободну руку; для апробати польонізації мав в кожній хвили своїх прислужників, а ширих патріотів руских міг сміливо підтягнути під екстремні елементи, небезпечні для держави.

Та все таки помимо угоди гр. Бадені раз у-раз чув, що його фікція могла легко за одним подумом розвіятися. В центральнім правительстві засідали люде, чужі для польських цілей, котрі все таки могли прозріти та заглянути за куртину польско-рускої угоди. Тому і діяльність польонізаторів хоч скріншала після угоди, всеж таки не перейшла поза певні границі подіктовані розумною осторожністю. Тепер по іменованю гр. Баденього міністр - президентом стан сей зміниться, бо нестане контролю центрального правительства і коли доси польонізація йшла в компаратівах, то тепер неминує перейти вона в стадію суперлягівів. Що ж нам робити при именованю гр. Баденього президентом міністрів?

Відповідь лехка на се питання, коли зважимо, що все жите політичне сконцентруєся тепер в адміністрації. Нам треба лише зрозуміти, що від адміністраційного притиску нас зможе охоронити тільки своя адмістрація, свої осібні органи адміністраційні, котрі сталиб пильнувати, щоб філя йдуча з гори, не дійшла на наш ґрунт а відбилася і застановилася на межах нашої національності. — Консеквентно думаючи люде зрозуміють, що говоримо про поділ Галичини на часть польську і українську-руську з осібним намістництвом і осібною українсько-руською адміністрацією. Ми національні радикали вже давно ставили аналогічні жаданя; ссилаємося в сій справі на заяви віденської групи в справі програми Романчука, на резолюції тоїж групи по поводу рескрипту намістництва про українсько-руське духовенство а в кінці на статі останніх часів в „Громадкм Голосі“. На жаль, слова наші відбивалися о етнографічну політику народоу, в котрі ніколи не могли зрозуміти, що питання національне лежить не лиш в школах руских і язичі, але в політично-адміністраційній автономії національній — як також о буквойдство москвофілів, збигих рублями і фатальною доктринаю з дороги щирої любови до свого безталанного народу.

Та все таки думаємо, що голос наш не підносимо в хвилю непригідну та що думка про поділ Галичини стане посеред наближаючихся обставин тим покликком, що передресє через москвофільські і народовські доктрини в глибину народу з тою свідомістю, що під знаменем самостійної адміністрації криєся вся суть нашого національного питання а може і нашої національної екзистенції в Австрії.

Евгеній Лезіцький.

Політично-супільні вісти.

Перше радикальне віче в Перемишлі. Робота радикальна в перемискім повіті іде вже від часу, як радикали з „Хліборобом“ виступили, щоб популяризовати гадки поступу між людом. Робота йшла живо, довелі глибоко — а ієнит з тої роботи здали тутешні радикали на вічу дня 6. липня. Досить лиш згадати пишні, не раз дуже річеві і глибокі промови селян, парламентарне поведене так бесідників — як і аудиторії, — а кождий признає, що тут робота, хоч молодими ведена і серйозна і не коньче плитка. На віче вистарався нам президент Перемишля о найпишнійшу салью в місті, о салью театральну. Всі ві щєдини заповнив народ, — так, що з підвищеної сцени виднілось одно море голов. На сцені засів комітет виборчий, зложений з 6-тьох найповажніших хлопів повіту. Молоді парубки відзначені червоними кокардками удержували лад, впроваджували старших на крісла, молодших розміщували в порядку на сали. І як нам призналися потім ті, що в передових двох дверях стояли, числили зібраних — але на тисячці перервали ся ім рахунки. В загалі було до 1.200 хлопів, кільканайцять жінок — і решта яких 300 робітників, академиків і інших сурдутовців. Вся радикальна академічна молодіж без ріжниць націй симпатизує тут дуже з нашим хлопеским рухом і моральної помочи свої нам ніколи не відмовляє.

З другого боку і наші сили інтелігентні працюють скільки можности над організацією пролетарияту в місті, — і хиба ніхто би не заперечив, що таке гармонійне ведене обох рухів в місті і повіті має великий вплив на їх розріст.

Лиш, щоби ніхто не мав апетиту верховодити і без праці підчинювати собі працю других, — тоби і в краю цілім скорше розширював би ся рух поступовий. Те ний запам'ятають собі проводирі соціальних демократів і людовців польських. Бо і ті по наших вічу роботу нашу собі приписали.

Ми від початку по нині ідем о власних силах, о власну програму оперті — і не знаю чому всякі круки кракають над нами, що ми ще лиш вусениці, котрі перекуклять ся будь в соціальних демократів, будь людовців польських. Репрезентанти тих обох партій були між нами. Просимо їх, щоби щиро сказали своїм менерам,

що з тисяча грудий кликав народ, „нехай жие радикальна партія!“ приймив весь радикальну програму, — чоло того народу — его комітет виборчий гордиться тим, що є радикальним, симпатії найбільші маєм у всіх тут, яко радикали — і хиба ніякі примани не зневолять нас до резигнації ні на йоту з дотеперішнього нашого становека і титулу нашого

Прикро нам, що і при описі так урочи-стої для нас хвили мусимо нести наші і атра-мент у відповідь соціал-демократичним і лю-довеким посягачам.

На віче наше явив ся, на жаль, лиш оди-покий репрезентант по за повітової інтел генції радикальної — д. В. Будзиновский, редактор Голосу громадского.

Але селяне були дуже вдоволені що вла-вне їх любимець редактор Голосу громадского явив ся і его однодушно вибрали на голову віча. Ст. Новаковський був заступ. голови — а В. Ребер і М. Новаковський секретарювали. Власть репрезентувало двох комісарів, — аген-та поліційного за ухвалою віча голова зі салі випросив. Селяне промавіали при точці о за-галнім голосованю, законі дороговім, катастроі ґрунтовім, праві презенті, банку краєвім, зако-ні польовім і ставляли дрібні резолюції в спра-вах чисто повітових. Піднесги належить основні і гарні бесіди Ст. Новаковського о ґрунтовім катастроі і викупні панських ґрунтів, дальше бесіду, котра і в сеймі би насувала В. Павлуц-кого о краєвім Банку і тапій пожачці для хлопів, як також бесіду Ів. Грициняка, в справі закона дорогового і при моченю конопль. Бе-сіда виглошена з такою сердечністю і так жалко, що слухачі сльози собі отирали, бо в бесіді тій була видна ціла нужда хлонска, як болюча рана.

Інші точки, як про доходовий податок, закон шкільний, окружних в йтів — трактовало ся також основно, ставляло ся радикальні бажан-ня, а народ приймав їх з дійсним водужевленем.

Потім оден з членів місцевої інтел генції радикальної висказав торячий зазив до єднане-ся в одну радикальну хлонску партію, до під-пираня тої партії, через записоване радикаль-них книжок і газет, — а розентузиязмований люд довго вносив вівати радикальній партії і ще довше в присутного редактора записовав цн-них Громадский Голос.

В загалі віче наше радикальне в Переми-шли, то одно з найбільше імпонуючих віч хлон-ських які не лиш в Галичині, але взагалі в Австрії відбулись последними часами. А комі-тет виборчий місцевий закриває тут такої по-ваги і пошани, як сенат римский в Римі. І по-вага та комітету цілковито заслужена. До те-пер відбув він від часу св го ієтнованя т. е. 16/IV в ріжних еторонах повіту 6 довірочних зборів і два віча публичні.

М. Новаковський.

Професори-радикали перэд австропольскою політикою. У 23 прі ческих „Radikalnich Li-

stů“ с. р. читаємо: „Зісний руский писатель Др. Іван Франко, один з найбільших духових сил „Молодої України“ дбав про доцентуру у львівекім університеті. Філологічний факультет рекоментував его односторонно, та про те міні-стер освіти не погвердив Дра Франка. Яко причину подав давнішу політичну діяльність Дра Франка, бо як відомо, він належить до ру-ско-української радикальної партії. В Австрії маємо тепер чимало законів і постанов, і коли властям ходить про те, щоби перевести свої наміри, вона тоді вживе усяких способів, осо-бно там, де ходить про відєнуєне політич-ного противника. Коли торік закинуло б. міні-строви просвіти Мадейскому, що чимало его звязків були йменовані університетськими доцен-тами, він виступував там, що гільто сповняє формальніст і не має права касувати суду факультету. Тепер же, коли ходить про Дра Франка, суд факультету касуєть безцеремно, заступник міністра навіть не питає ся чи має на те право, чи ні і пропонованого кандидата не погверджують. В Австрії в загалі не боро-ли ся і не борються явним оружєм, і прави-тельственні круги найбільше підкопують пу-бличний порядок і почутє законности й спра-ведливости“.

З сего случаю ясно, — додамо ми від се-бе, — що астро польскому урядови зовсім не йде про кваліфікацію кандидата на катедру рускої літератури, а значить і про розвій тої літератури, — а йде виключно про політичний напрям кандидата. Нехайби кандидат не знав і десятої частини того, що Франко, — як він буде годитися з урядом, то й получить головну руско-українську катедру. Се щось на-віть не таке, як у Росії, бо і там на першому місці, в таких случаях, кладуть знанє. Адже-ж і Драгоманова у деспотичній Росії прийняли на катедру в Києві, хоть добре знали, що він ра-дикал, і прогнали его аж після 10 років. А в нас же конституція — воля переконання і т. п.! Ну і кажіть тут, що Галичина не вільна частина рускої землі, і що в ній не панує справедли-вість! Тепер би Дра Франка прийняли на кате-дру хиба „дикому“ правительству „дикої“ Бол-гарії, де би він міг працювати для розвитку української літератури. І певне, що „дика“ Бол-гарія більша прихильна Україні, ніж австро-польський уряд, — вона не цобиється навіть

у всемогущої Росії. Аджеж покликала вона на катедру шефа українських радикалів — Драгоманова! між тим, як мудрі австро-польські голови не догадалися покликати его на катедру до Львова. Правда, тоді польській шляхетській господарці в Галичині прийшлоби ся крутіще, — та за те яку притягаючу силу мавби був тоді львівський університет і вся Галичина на українську молодж! яку повагу малаби тоді Австрія перед Росією! Щось похуже булоби й тоді, як би Франко займав катедру української літератури у Львові. Та ба, теперішні головачі Австрії, за польськими шляхетськими інтересами, і такої простої речі не розуміють. Ой, тай далеко ж зайде Австрія такою політикою, супротив Українців і в загалі супротив славян, прибіжищем котрих вона вважалася!

Додамо, що случай з Дром. Франком уразив усіх неправительственных Русинів на Україні і в Австрії; навіть органи московітів „Галичанинові“ воно видалося за багато, хоть він і ворог руских радикалів...

М. П.

Орган російських революціонерів - конституціоналістів про М. П. Драгоманова. У 23-мрі Листковъ“ читаємо: — Еще одна черта неуклонной, если можно такъ выразиться — безпощадной честности покойнаго Драгоманова: онъ завѣщалъ похоронити себя безъ всякихъ религіозныхъ обрядовъ. Къ сожалѣнію, этому встрѣтились официальные препятствія и родные покойнаго, принужденные выбирать изъ нѣсколькихъ зодъ, выбрали меньшее, т. е. пригласили на похороны протестантскаго пастора, какъ представителя религіознаго ученія, наименѣе опирающагося на авторитетъ. Гробъ провожали студенческія корпораціи (со знаменами) и масса публики. Вдова покойнаго получила множество скорбныхъ писемъ и телеграммъ изъ самыхъ различныхъ странъ и отъ самыхъ различныхъ людей. За гробомъ несли 27 вѣнковъ, въ томъ числѣ одинъ съ надписью: „*Борцу за свободу Россіи отъ Русскихъ Революціонеровъ*“. У могилы говорили рѣчи софійскіе профессора и студенты; одинъ изъ послѣднихъ, разсматривая Драгоманова, какъ борца противъ русскаго абсолютизма, продалъ проклятію царизмъ. Выраженіе всеобщаго уваженія къ покойному и признанія за нимъ огромныхъ заслугъ, каковы бы ни были его недостатки, было бы еще полнѣе

если бы смерть его и быстро послѣдовавшіе затѣмъ похороны не произошли такъ внезапно. Еще угромъ того дня М. П. читалъ лекцію и разговаривалъ со студентами, затѣмъ принималъ дома одного изъ сослуживцевъ профессоровъ и личнаго пріятели, а едва тотъ ушелъ, какъ давно сторожившій свою жертву аневризмъ нанесъ слѣднй ударъ. Одинъ изъ нашихъ товарищей, говоря объ упомянутомъ выше вѣнкѣ отъ русскихъ революціонеровъ, между прочимъ, пишетъ: „Я думаю, что такой вѣнокъ былъ вполне уместенъ на могилѣ Драгоманова, не смотря на все тѣ старыя счеты, которые имѣются неподведенными еще между нимъ и революціонерами, — что смерть отстранила ихъ своей могучей рукой и оставила только тотъ фактъ, что Драгомановъ дѣйствительно всю жизнь свою посвятилъ борьбѣ за свободу Россіи — т. е. тому же дѣлу, которому посвятили себя и мы“. Справедливыя и благородныя слова и дай богъ каждому дотрогиваться до этого больного мѣста съ такимъ тактомъ и гуманностью!“

Другі загальні збори „Общества русскихъ женщинъ въ Буковинѣ“ відбули ся в Чернівцях 22 юля с. р. Найперше переминено той § статутів, по котрому, на случай розвязанія товариства, маєток его мав перейти, по рівній пайці, на галицкі просвітні товариства, „Общество им. Качковскаго“ і „Проевіту“. Тепер той маєток мав перейти на стипенді для буковинських руских дівчат, під догляд буковинскаго краєвого Виділу. Зо справозданія дізнаємо ся, що виділ товариства обдарував 24 дек. 1894 р. теплою одією 31 руску дівчину з народнихъ черновецкихъ шкіл. Доходу було 1085 зр. 40 кр., росходу 467 зр., 86 кр. В доході було: 500 зр. данихъ товариству краєвимъ бук. Виділомъ із суми 3000 зр., жертвованої віденьскимъ товариствомъ „Niederösterreichische Escomptgesellschaft“ із доходу, полученого нимъ від конверзії бук. індемнізаційного фонду (румунске бук. жіноче товариство „Societatea d'angeli romani din Bucovina“ получило 1000 зр.), 160 зр. 25 кр. чистого доходу прийшло товариству із вистави театральної, що випросили члени товариства мушени у бувшого директора міського театру. Росходів показано тільки 42 зр. квартально на комнату для товариства, на потрібну мебель (кілько?) Не сказано навіть, кілько коштовала тепла одіє для дівчат. У касі лишні

лося 617 злр. 54 кр. Окрім того інвентар товариства вартий 250 злр. У бібліотеці товариства є 610 творів, у тім 460 книжочок від „Общ. ім. Качковського“ і 57 від „Просвіти“. Дійних членів (жінок) є в товаристві 91, спомагаючих (муцин) 41. До нового виділу належать: Катерина Чеховська (голова), Марія Матковська (заступниця голови), Стефана Велигорська (секретарка), Аспазія Андрейчук (касирка), Ольга Кобилянська (бібліотерка), Євгенія Шанковська (контрорка), Евфрозіна Галін (хазяйка), Людмила Ферлєвич, Берта Левіцка, Марія Данчул і Аспазія Барбір — члени виділу. До ревізійної комісії належать: Ольга Калужняцка (голова), Олена Дробот і Анто́нія Продан.

Товариство вдержує школу кравецтва і шиття, і загальні збори ухвалили (на внесок Теодота Галіна), щоби члени товариства не тільки давали свої роботи до тої школи, але й агітували за тим серед своїх свояків і знайомих.

Із промов цікава промова д. Касіяна Богатириця, др. да теології, що був секретарем збору. Він висказав радість, що не тільки на заході, але й на сході, у погордженій „некультурній“ Буковині, про котру запад має таке плохе поняття, стали жінки будитися зі сну, і знавши свою завдачу, покладену їм руским народом і буковинські жінки беруть участь у народній праці і починають полоти народну ниву. „Всі ми тут присутні радуємося тій щирій народній праці, що почало наше товариство того року. Наші неустрашимі піонерки жіночої рускої культури можуть похвалитися перед світом своєю працею. Щастя бже наперед! Працюймо запонадливо і щиро, а всемогучий нам певне pomoже“. (Переводимо із язичія „Православной Русской Буковины“, ч. 15, із котрої й беремо дані про збори). М. П.

Угро-руський селянин про Угорську Русь. В „Листку“, одиний угро-руський часописи зустрічаєм дуже інтересну статтю о причинах недостатку національного життя і мадяризації угро-руського народу, підписану селянином. Автор констатує упадок і убожество серед угро-руського мужицтва, відчужене від решти Русинів а за причину подає то, що нема провідників. „Світекі люде, котрі походять з угро-руського народу, вповні відrekli ся єго. Вони навіть не згадають о тім, що їх родичі або прародичі були угро-русинами. Таку чорну невдячність встрітити можна і у других народів, но у нас така невдячність — щоденне

діло і навіть не вважає ся за невдячність; у нас світекі люде майже без виімку покидають свій нарід і ціле життя стоять протів інтересів того народу, з котрого походять“. Дальше вказує автор на священників, що не вважають себе за Русинів. Так єсть в угварській духовній семінарії сам образуючий кружок, з котрого однак виключений руский язик. Декотрі священники угорекі пишуть по мадярски і то находять ся між ними поети, писателі, журналісти а по руски ніхто не важиґ ся писати. Л. Т.

Товариство релігійної терпимости. Априльський випуск американської часописи *Monist* доносить, що в Чикаґо заложило ся товариство *The World Religions Parliament Extension*, до котрого почин дав звістний конґрес всіх реліґій в Чикаґо. Метою того товариства єсть виробити серед своїх прихильників розумінє і толеранцію до всіх реліґій на світі а дальше також розбуджувати інтерес до квестій реліґійних і стремити до якогось розв'язання тої справи. Комітет складаючий ся з представителів християнської і буддистичної реліґії поручає скликування мітінґів реліґійних в християнських і нехристиянських краях і ставить для своїх членів такі приписи: 1) не говорити легкодушно о чужій реліґії, 2) кождим способом розбуджувати дух християнської терпимости, 3) старати ся по силам бороти ся протів непотрібної без змісту ритуалістики, 4) старати ся о розширенє проясненя реліґійних відносин а 5) позискувати всі особи, а передовсім маючі більше значінє для свої справи. Автор статі — Др. Карус — сподіває ся, що нове товариство буде початком зреалізованя ідеалу всесвітньої реліґії. — На парискій висгаві в р. 1901 треба буде скликати знов реліґійний конґрес. Л. Т.

Михайло Петрович Драгоманов 1841-1895. С портретом М. Пча і хати де він родився. Упорядкував і видав М. Павлик Коштом Українців — Книжка містить: опис юбилея й смерті М. Пча, єго автобіоґрафію і бібліоґрафію єго творів. Буде єі поверх 30 листів, на гарнім папері. Ціна передпечатна 1 г. 20 кр. з пересилкою в Австро-Угорщині, у Росію 3 рублі. Після виходу ціна буде значно підвишена.

Чесні радикали видають популярні твори М. Драгоманова (Швейцарська Сінґла, Єванґельська віра в старій Англії, Баптисти, Оповідання про заздрих богів, Рай і поєстун, Про волю віри.) Ті праці вийдуть і вкупі, як том „Vzdělovací Biblioteki“, а окрім того кожда осібно, по найдешевшій ціні. На святі в пам'ять спалєня Гуса, в одному більшому городі Чехії, реферовано про „Єванґельську віру в старій Англії“ В загалі, Чехи кажуть, що популярні твори М. Петровича ще більше на часі у Чехів, ніж у Русинів..

Сей нр. ми поневоли мусимо видати за весь август і в меншій об'ємі. За те слід. нри. будуть більші.

Виходить 1. і 15. л.
кожного місяця
і коштує за рік:

4 гульдени,
у Росію 8 рублів

НАРОД

руско-українська радикальна часопись.

Редакція
і Адміністрація
ул. Коперніка 26,
вхід
задніми сходами.
(Oest-reich Gali-
zien, Lemberg. ul.
Kopernika 26.)

Погляд М. П. Драгоманова

НА УКРАЇНСКУ ІСТОРІЮ.

(Его стаття по поводу переписки д. Куліша
с Крашевским і Павликом. *)

Листи П. О. Куліша, надруковані недавно в „Народі“, не можуть не інтересувати нашу громаду, — а через те і я позволю собі по-прохати слова в цій справі.

Перш усього листи ті кидають світло на ті проби угоди, котрі робились в остатні часи не раз між поляками й русинами. На жаль, ре-веляції д. Куліша не повні: в них бракує на-віть самого головного, — що власне обіцяла дати од себе польська сторона і чого бажала од рускої, що обіцяв з свого боку д. Куліш. Мо-же б д. Куліш, в інтересах справи, доповнить свої ре-веляції, розказавши все діло на чистоту.

Поки що мораль оповідане д. Куліша дає таку, котру можна підвести під стару приказ-ку: де тонко, там і рвесья. Певно, охота до у-годи була в вельможних панів, контрагентів русь-кого писателя дуже тонка коли вона обібралась так скоро, навіть без проби.

*) Так титулюю я отсею статю М. П-ча, найдену між его паперами і, на лихо, не скінчену. Переписка Куліша с Крашевским напечатана у 20 і 21 врах „Народа“ за 1892 р. п. з. „Куліш та Крашевский. При-чинок до історії руско-польських відносин“, — доповнене до неї у 23 і 24 врах того ж року п. з. П. Куліш про свою справу с Поляками“. Статя М. П-ча писана мабуть у початку 1893 р. Чому він єї покинув, напевне не знаю; та догадуюся, що між инчим і тому, що я напе-чатав свою відповідь д. Кулішу (при 1—3 „Народа“ за 1893), відповідь, с котрою М. П-ч, як писав мені, в суті, годився. Та все ж таки, его відповідь Кулішу поставлена ширше і краще моєї, і при тому вона дає цінні вказівки про те, як дивився М. П-ч на історію в загалі, і на ук-раїнську історію по часті. Через те я єї й печатаю.

Далі листи д. Куліша показують его філо-софію історії України, на котрій філософії д. Куліш основує і свої політичні плани, або на-дії. Ся філософія, котру д. Куліш проводить, почавши од своєї праці „Історія Возсоединенія Руси“, дуже обурає теперішніх українських на-ціоналістів, бо розбиває ідеалізацію козацтва і черні української. Ми особисто, ще з самих часів появу першого тому „Історії Возсоединенія“ мали пригоду (в Києвск. Телеграфъ 1875 р.) висказатись проти безусловної ярости украї-нофільських єї рецензентів, котра доходила, нпр. в рецензії „Недѣли“ до неприличности. *) Ми показували позитивні здобутки праці д. Кулі-ша (напр. показ ролі, яку грав у польско-рус-кій крізі XVI—XVII ст. освічений міщанський елемент) а окрім того ми вважали за користну крітичну перевірку козакофільської історії Укра-їни, навіть тоді, коли б на останок (як це май-же завше буває) наука й не прийняла усіх ду-мок д. Куліша. На такому погляді на новіші історичні праці д. Куліша ми стоїмо й тепер.

Звісно, ми не можемо тут подрібно розбі-рати їх, а надто закиди, котрі робить д. Куліш Костомарову, котрого имя ми залишаємо без перелицьовки его в якусь Костомару. Ми ска-жемо про се коротенько, найбільше маючи на оці ті практичні виводи з філософії історії д. Куліша.

В тому всему лиху, котре наробила бо-ротьба українців і поляків в XVI—XVIII ст., д. Куліш винить більше усього пошів, — латин-ських, як і православних, — а потім ще більше козацтво й чернь українську, — за панство ж

*) Пронія судьби! бібліографія д. Межова припи-сала рецензію „Недѣли“ нам же!

польське він оступається, як за елемент культурний. Ми позволяємо собі думати, що д. Куліш одступна од строго наукового методу, раз через те, що оберта історію в якусь єудебну палату, в котрій процеси історичні, майже цілком фатальні, розбираються по певному юридично-моральному кодексу, маючому абсолютну вагу на всі віки і народи, — а в друге через те, що д. Куліш (як звичайно історіки Русі) єудить пригоди нашої країни окремо од все-світньої історії і без порівняння з історією других народів.

Так у справі попів, — бритих, чи кудлатих, говорючи термінологією д. Куліша, — котрі „нас розєднали, розвели“ з братами-ляхами, — треба признати, що їх боротьба була фатальною. Монотеїзм жидівсько-олександрійський, котрий узав гору в культурі передньої Азії і Європи на довгий час, — в юдаїзмі, в християнстві, в магометанстві, — має свої заслуги для цивілізації, — але ж він фатально приводив людей до релігійної нетолеранції, до релігійних війн, — і тут не було другого виходу, як фактична рівновага вір і церков після взаємної війни, та зріст свіцьких інтересів, матеріальних, національних і нарешті зріст свіцької філософії, котра виходила не з откровенія божого, а з вільної людської проби.

Раз наша Україна вступила в сю релігійну течію, — в ній мусили різатись усякі попи, аж поки вона б не вступила в другу течію. Конфлікт же релігійний на Україні мусив загостритись конфліктом національним: це було фатально, — раз католицька Польща зійшлась з православною Україною і, — також фатально задумала ополачити Україну і окатоличити.

Обидва ці конфлікти загострились чисто політичним, підставою котрого служить географія. Польща — держава балтійського басейну, тоді як Україна — Чорноморського. Політичні і економічні інтереси Польщі і України через те не однакові. Д. Куліш приблизився був до ясного розуміння сєї справи в статі „Перший період козацтва до ворогування єго з ляхами“, — (одна з найліпших наукових праць, які писані по історії України!) — але єго сбив Шайноха своєю теорією, по котрій спустошена татарами Україна заселена людом з якоїсь Польщі за виключним приводом польських панів.

Звісно, не можна не признати панам літовеко-руско польським певної часті колонізації українських степів, — та тільки ж слід признати, що поряд з феодальною йшла й демократична, чисто українська колонізація і що обидві колонізації мусили вступити в боротьбу, як скрізь плебе і аристократія, котрі мають окремі економічні інтереси. А нарешті, коли після унії 1569 р. політичний центр ваги України перейшов у Польщу, то мусило вийти так, що для головачів польського панства стали тратити вартість і стени українські, а надто ті, котрі лежали ближче до Чорного Моря, за котрі приходилось боротись з татарами і турками. Польські політики готові були одступитись на користь Туреччини од усеї теперішньої Новоросії і навіть половини Київщини й Поділя, — з тим щоб безпечно експлуатувати землі більш північні, та везти з відти збіжа до балтійського Гданьку, — тоді як українські інтереси тягли людей навіть несвідомих до того, щоб одібрати в татар і турок заняті вже в літовецький період береги Чорного Моря між Дністром та Дніпром, з портом Хаджибейським, з котрого вже в початку XV ст. возили хліб у Візантію, — одбити од турок Білгород (Акерман) і Очаків — без котрих нема Україні виходу в Чорне Море. Розбої козацькі були стіхійним рухом до того, щоб вернути на північній березі Чорного Моря status quo, яке було вже там перед тим, як там явилась турецька сила, і щоб дійти до того, що встановлено було на тому березі за часи Катерини II і заоснованя над хаджибейською бухтою — Одеси! А польським політикам досить було Гданька, — вони сердились (по своєму резонно) на козаків за те, що ті несуть незгоду між Туреччиною й Польщею, — і раді були навіть зовсім зніщити українське козацтво, погодившись з турками. Очевидно, що раніше, чи пізніше Україна з Польщею мусила чи так, чи сак розділитись, — або Польща і Туреччина мусили справді поділитись українською землею на погибель української нації.

Сумма конфліктів політичних, національних, церковних, соціально-економічних довела до розриву між Україною і Польщею, а сума інтересів релігійних і політично-економічних (спільність України і Московщини через басейн Дона) привела Україну до союзу з Москвою. „Отпаденіє Малоросії отъ Польши“ (тітул но-

вої історичної праці д. Куліша) не могло обійтись без крові і руїни. Ту кров і руїну не можна судити, як це робить д. Куліш, по „Уложенію о наказаніяхъ“, або „Правилахъ о наказаніяхъ, налагаемыхъ мировыми судьями“, — та ще так, що б всю вину складати на самого мужика, котрий бив пана.

Ми вже мали пригоду (в Чудацких Думах) замітити, що коли до історії прикласти поліцейські правила „о соблюденіи тишины и благочинія“, — то вся історія вийде одно буйство, а надто історія всіх протестів і революцій поступових. Прочитайте хроніку про те, як швідькі мужики напались на Ейнзідельський монастир, з котрим завше спорились за землі, і приложіть сюди методу д. Куліша, то виведете, що початок Швейцарської федерації — було „буйство против культурників“. За таке ж „буйство“ можна вважати які небудь „іконоборські“ вчинки „цвіркауських пророків“ а тимчасом з них почалась практична реформація — Германії, як з подібних „буйств“ почалась революція Нідерландів і т. д. На що вже университети культурні інституції, — а тимчасом по всій середньовічній Європі студенти „виломлювались з присуду“ міських і королівських судів, як і козаки, і часом „безчинствували“ не ліпше козаків. Д. Куліш преклоняється перед „державниками“ Московскими. І дійсно, державність єсть велика підмога культури, вже однією своєю сістематичністю. Тільки ж середньовічні клерикальні філософи не зовсім помилялись, коли виводили початок держав од Немрода і подібних йому розбишак, — та й у новітні часи скільки ще зосталось Немродства в державах, а надто в почастих державниках.

На все треба мати мірку еволюційну, відносну, а не абсолютну!

Що до панської культури, — то безспорно, що початок культури на світі став можливим тільки після дифференціації праці і класів, кажучи терміном любого д. Кулішеві Герберта Спенсера. А все таки класові привілегії кривда і кінець прогресу мусить бути рівність між людьми. А до того часу протести проти привілегій, навіть коли вони б мали посідком хвилю задержку і навіть руїну культури, треба признати не тільки за натуральну річ, але й за таку, котра нагадувала людям, що привілеїя — кривда, а рівність — правда. Не будь

цих протестів, не було б і прогресса, а люди так би заостеніли в кастовім поділі, як які небудь бжолі.

Обертаючись просто до польських панів на Україні, — ми, звісно, мусим признати їх культурність і їх заслуги для краєвої культури. Тільки ж перш усього кидається в очі, що вони розвивали у нас культуру польську, а не руску, — а вже з того одного мусив вийти конфлікт. Польща була сама дуже мала, щоб сполячити Литву, Блу Русь і Малу, — і через те мусила тільки визвати проти себе реакцію, котра мусила підносити й культуру в усіх цих землях. Але ж навіть само козацтво не було зовсім уже безкультурне. По крайній мірі з гадацького договору 1658 р. видно, що серед него були люди, котрі знали ціну й гімназіям, і академіям, і тіпографіям і навіть вольности викладу. (Подібне бачимо і в острожекому договорі Дорошенка і в пактах Запорожців з Карлом XII в 1710 р., — значить гадацькі культурні бажання не були випадковими).

Ще більше видно кривду польско-панської культури на Україні на ґрунті економічному. Безспорно, пани-колонізатори, пани конквістатори, плантатори, — чи мало попрацювали для культури на Україні, — агрономічної, скотозводної і т. ж. Але ж процес сеї культурності ішов просто до плантаторства американського, котре у нас заводило білих негрів. Білі негри мали право протестувати тим більше, що в кінці кінців плантаторство з рабами — веде до свого роду економічної руїни краю, котру може спмнити тільки воля праці і вільна сі організація.

Д. Куліш буде мати рацію, коли скаже, що й таку неправду й невідгоду плантаторства, сістематично зрозуміти, і відповідно тому змінити громадські порядки можуть тільки люди культурні. Тільки ж не можна зовсім не признавати впливу і на тих культурних людей з самих панів, впливу простонародних протестів, ні тисї участі, яку брали в тих протестах люди, по своєму культурні, але зовсім не пани. Д. Куліш покликуюся на Англію, де давно зникло крєпацтво. Еге, зникло, прибавимо: навіть без загального про те закону, — так зникло після мужицького поветаня 1392 р., в котрому брали участь і бідні попи й дяки, котрі, вкупі з мужиками, складали пісеньки, — в роді:

„Коли Адам копав, а Ева пряла, де тоді був пан?“ — пісеньки, для котрих складання не треба було дуже високої культури. Хто зна, коли б через усю європейську історію до XVIII ст. не проходили крпацькі протести й повета-ня, — то чи побачили б ми й ті державні за-кони проти крпацтва, з котрих остатний єсть хвалений д. Кулішем закон 19. фебр. 1861 р. „Царя Освободителя“.)

Правдива наука мусить оддати всякому своє, — а не засуджувати цілі народні рухи по поліцейским правилам „о предупрежденіи и пресѣченіи преступленій“, або по наказах ми-ровим посередникам, як карати мужиків за спа-ші д. Куліш вказує на „руїну“, котра насту-пила на Україні після Хмельниччини. Але яка руїна настала в Германії після 30-літньої вій-ни, — а все ж таки та війна перш усього була фатальною, так що за неї нікого не можна ви-новатити, а в друге все таки принесла німцям, коли не повну волю релігії, то хоч рівність католицизму, лютеранства и кальвінізму. Недав-но в західно-європейській історіографії появилася праця, по методу подібна до Кулішевих: се Історія Німеччини з часів реформації Іансена, — котрий поставив собі за ціль показати, яку шкоду принесла реформація Німеччині. Багато фактів „культурности“ католицької й „противо-культурности“ протестантів показав Іансен вірно, — прекрасно виставив „руїну“, котру принесла Германії боротьба католицизму з про-тестантством, — а все таки нікого з безсторон-ніх людей не переконав Іансен у тому, що ліпше б було, коли б реформації зовсім не було. Подібний буде результат і праць Куліша: вони поновлять пропуски Костомарова, вменшать ціну козацтву та черні української, але не пе-реконають людей у тому, щоб „отпаденіє Ма-лороссіи отъ Польши“ не було фатальним ділом (сего в кінці кінців не каже й д. Куліш) і не вбільшать ціни польсько-панским культурникам.

Поставивши за надто субективно, — на-віть нервозно, — історію України, д. Куліш, з тими ж хибамися почав ставити й свої сучас-но-політичні теорії, — тим паче, що тут єго поплутав ще й свого роду опортунізм, котрого чимало єсть в єго наукових працях.*) д. Ку-

ліш повернувся проти демократизму в прак-тичному українському руху, а надто проти со-ціалістичного єго напрямку. В своїй статті про козацтво в „Р. Архивъ“ д. Куліш об'явив і со-ціалізм український противокультурною гайда-мачиною. В остатньому д. К. трохи перемішав дві речі: соціалізм європейський і російське народництво, котре мабуть чи не основане було українофілами хлопоманами і котре доводило й етнографів і істориків українських, в тім числі в свій час і Куліша, до ідеалізації нашого му-жика, теперішнього і колишнього.

д. Куліш, — певно з індивідуальної реак-ції тому, що недавно він вважав за правду і що тепер він став вважати за чомилку, не по-дивився спокійним оком історика на те народ-ничество, чи мужикофільство і не побачив у єму натуральної реакції крпацтву, реакції, котра на ділі доводила зовсім не до руйнуючих а до позитивно гуманних учинків, — починаючи од урядової еманципації крпаків і кінчаючи платонічно-революційним „хожденієм в народ“, котре примусило навіть уряд у Росії призна-ти справу пролетаріату сільського й городского. А до українських соціалістів д. Куліш обернувся зовсім уже ом'яльно, — бо українські соціалісти по більшій часті, по кр. мірі ті хто літера-турно викладав свої погляди в Женеві й Львові, дуже мало поділяли ілюзії народництва і зов-сім не одрікались од культурности, — напроти в ній бачили міцну основу для соціальної еман-ципації нашої черні. Стоячи на сему погляді, українські соціалісти давали певну ціну і тим культурним людям серед теперішнього панства, котрі готові були нести освіту серед простого народу і обставати за єго інтереси, — хоч при тому, звісно, найбільшу вагу давали самоорга-нізації і самодіяльності черні, — бо уся ієго-рія учить нас, що прихильники придавлених між привілігированими завше суть у меншості, і що ніхто не може так послужитись інтересам якого класу, як він сам.

Ось через що й ми поставили собі за пер-шу ціль збудити в нашої черні свідомість сво-їх інтересів, близьких і дальших, та помагати єї організації. Проти того доброго, що єсть в теперішнім громадським устрою, виробленім па-нуючими класами, проти культури, — ми ні

*) Хто з увагою прочита навіть I том „Історія Возєєдиненія Руси“, той побачить, як змінюєсь тон в ній по главам і навіть назва книги в самі часи, як вона

печаталась, відповідно до зміни постанови укр. справи в урядових кругах Росії.

слова не казали. Мало того: ми переконані, що чернь тільки тоді стане на ноги, коли на єї бік перейде певна частина культурників з панів і коли серед неї самої виробиться значний процент культурних людей. Се вже одно не давало нам змоги уповати на такі катастрофи, які були в свій час Хмельничина, Гайдамачина і т. и. Та с сего боку нічого дуже й страхатись прихильникам культури: теперішні держави, котрі служать виразом сили культурно-панських класів, мають такі засоби проти всяких Гайдамачин, які старим державам і не снились навіть у XVIII ст.*) Тепер і прихильники черні можуть уповати тільки на поступенний зріст думки й організації серед черні й частини самих теперішніх класів, — і найбільше на те й налягають. Звісно, і тепер бувають і будуть наперед кроваві вибухи роздразненої черні, — але все таки зостаєся правдою слово, що теперішнім революційним оружєм є голосова картка на виборах. Будьте спокійні: вона культури не знищить!

Д. Куліш сам тепер, видимо, зрозумів це. По крайній мірі він тепер зсе діло редакції „Народа“ „спасенним ділом“.

Між нами зостається тільки незгода в тому, чого ждати од теперішньої аристократії, польської й російської на Україні. Д. Куліш вірує в те, що аристократія та зможе перенятись єго думками й подивитись на себе „не як на властителів грошей, а тільки як на народніх скарбничих“. На горе нігде напр. серед польської аристократії не видно фактів у підпорученні таких надій. Д. Куліш каже, що „коли б не мовчанка Крашевського та не панська енцикліка, то мільонами б лічено було гульдени, — котрі полились (би) од польських панів Галичини на народню руску справу. От то-то й єсть, що де тонко, там і рветься! І Крашевський замовк, бо добре знав, що пани галицькі зовсім не думають розв'язувать свої кешені для цілів д. Куліша, і сам папа видав свою енцикліку про передачу монастирів галицько-руських польським іезуїтам, через те, що того в него вимагає польське панство, котре й доси, як у XVI XVII ст,

дума, що вся польсько-руська справа, — зо всіма єї національними, політичними й навіть соціальними комплікаціями, буде скінчена, коли русини стануть римескими католиками. Про теперішнього папу, Льва XIII, після того, як він згодився на славянське богослуженіє в Чернорах і видав енцикліку на користь робітничого руху, можна сміло сказати, що він би міг зрозуміти суть польсько-руської справи, коли б єму не забивали голови власне польські вельможні круги й через Відень і просто в Римі. А на скільки засліплені очі тих кругів, видно й з того, що навіть остатній еміграційний рух не викликав у них думки про щось друге, окрім ще енергічніших заходів до заведення латинства й полонізму в руско-уніацькій церкві. Д. Кулішеві пора б уже зрозуміти, що не іезуїти нас розводять з польськими панами, а польські пани напускають на нас своїх іезуїтів, думаючи нас приборкати ліпше.

Що до панства російського, то про него важче говорити рішучо через те, що воно само не має волі проявити себе, так як мають волю пани галицько-польські. Д. Куліш каже, що як би не Дубельт (правитель д'ял шефа тайної поліції при Миколі I), то б він сам та Костомаров і другі Кирило-Методієвські братчики багато б повернули панів українських до народньої справи. Тут унять бачимо своє: де тонко, там і рветься. Очевидно, в Росії треба перше екасувати Дубельтів, щоб Кулішам можно було добратись з своєю проповідю до панів.

Д. Куліш згадує Англію. Справди в Англії аристократія і в загалі багатші класи більше, ніж де небудь, роблять для черні і в загалі для нижчих класів, — так хто єго зна, од чого це виходить, чи од більшої культурности англійської аристократії, чи од того, що в Англії й демос завше був досить організований і здібний і силоміць узяти те, що єму належить, чи, — скажемо так, — од того й од другого вкупі. В усякім случаї англійська аристократія завше стояла за вольність загальну, — а ся вольність давала могу й англійським Кулішам склоняти багатирів на жертви для народу і сим багатилям творити правильні заклади й товариства з добродійними для народу цілями. Російсько-українська аристократія щось не показує такої енергії в боротьбі за політичну

*) Сама парижська коммунa була можливою тільки через те, що перед нею війна промусила уряд оддати в руки національної гвардії ружжя й пушки. Тепер соціалісти в Германії більш організовані, ніж де небудь, мають за себе мільони людей, — а про коммуну в якому Берліні нічого й думати.

волю, — і од того в Росії завше Дубельти переселяють Кулішів. C'est la fatalité! На скільки ми знаємо, і вся українська справа і поміч галицькому народньому руху держиться в Росії хоч сяк-так далеко не аристократами.

Д. Куліш згадує покійну Лиз. Ив. Милорадовичку, котра дала коло 9000 рублів на за-основанє Товариства імені Шевченка, та ще кількох панів українців і москалів, котрі давали гроші на зв'єні д. Кулішеві національно-українські справи. Порівнявши ці подарунки з числом самих українських панів і з їх багатством, ми можемо тільки сказати московскою приказкою: „въ семьѣ не безъ урода!“ В усякім разі до Англії тут далеко! Далеко навіть покійниці Милорадовичні до англійських аристократів, — бо англичанин, коли вже дає на що гроші, так сам розвідає діло і впорядкує его так, що гроші его неперемінно підуть на те, на що назначились. А Милорадовичка вміла тільки отдати гроші, але так що вони дістались в руки певної котерії, котра дійшла до того, що навіть самих творів Шевченка не схотіла печатати в типографії імені Шевченка. Та й таких Милорадовичок серед зв'єної д. Кулішеві аристократії в Росії дуже не густо.

Ми не станемо захвалювати наше мужицтво. Але все таки не можемо забути, що з одного галицько-руського мужицтва зібрано було десятки, сотки тисяч гульденів на Народній Дом і Г. Руску Матицю і що з него завше збираються десятки тисяч гульденів на церкви. Так само галицьке мужицтво держить і товариства „Просвіту“ й Качковського. Правда, тепер ще в подібних пригодах треба, щоб ініціативу грошових зборів і організацію закладів і товариств взяли на себе люди з так званої інтелігенції, — а галицька інтелігенція так пройшла кастовим духом, попівським і чиновницьким, так мало освічена, що сама не здоліє вжити народній гріш на чисто просвітні й народні інтереси, а поверта їх на підпору своїх кастових інтересів, а то й на вдержування певних осіб. Не треба дуже ідеалізувати наше мужицтво, щоб ждати од него ліпшого, або по крайній мірі не гіршого, коли воно почне ставати на ноги та само орудовати тими закладами й товариствами, котрі воно буде содержувати своїм грошем.

Тепер галицьке мужицтво явно прокидаєся і хоче само братись за громадські справи. Правда, в теперішнім моменті це мужицтво ще потребує помочі од інтелігентних класів, — так галицька інтелігенція, навіть із русинів, не може виявити проміж себе і 10—20 душ, котрі б взялись систематично за таку працю, як улаштувати віча народні, говорити на них про народні справи, писати про них у газетах, складати книжки для народа і т. д. Про те, щоб люде з цієї інтелігенції могли зложити якийсь фонд, потрібний для удержування газет, прихільних народові, для оплати видатків на розізди ораторів на віча, коштів процесів і т. д. — і говорити нічого, бо сама та інтелігенція не багата грішми.

Тим часом, як би кілька років попрацювали люде так для народа, та піддержали партійний фонд, — то в самому народі вирости б організації, котрі б з крайцарів зложили б і достаточні фонди, хоть з далека подібні до тих, які мають напр. німецькі соціал-демократи.

Не беремось судити про те, чим тепер виявляється поміч народові з боку інтелігенції в російській Україні, — але коли судити по печаті, то не дуже то вона велика. В Галичину йде невелика поміч народній справі з боку росі українців, — але більшість українолюбців, навіть тих, котрі що року здихають, або закушують на Тарасів день, — доволі холодна до галицьких справ у загалі, — а в остатні часи й серед них появились „угодовці“ та консерватисти, котрі виступають навіть ворожо проти просвітнього й демократичного руху в Галичині і... (тут стаття уриваєся).

Найліпший Поляк-соціаліст на Русі по руски і про Русинів-радикалів.

Такий заголовок ми даємо отсій статі як для її форми, — котрої не тикаємо зовсім, щоби показати, на скільки найдалі йдучі одиниці з Поляків на Русі вєпили навчитися рускої мови і р. правописі, — так і для її змісту. Ми й не думаємо сеї статі рівнати з голосами про нас дд. Дашинських, — котрі окрім себе, нікого не признають; не думаємо ми й боронити й загалу руских студентів, від котрих справді мало є реальної користи для народу,

— та все таки мусимо сказати, що ш. автор перецінює „Гал. соц. дем. партію“ перед нашою радикальною. Найперше: Гал. соц. дем. партія ще нічогосінько не зробила для хлопів, навіть теоретично — бо нема в неї ніякої хлопської програми, — тим часом як рускі радикали все-ж таки мають яку-небудь хлопеку програму і таки чимало зробили для освідомлення руских хлопів у крайне поступовім дусі. Польські соціалісти мало знають сю справу, а котрі бували напр. на наших вічах, ті признають нам те. Ми вже й не згадуємо про те, що зразу дд. Дашиньські навіть кинулися були на нашу радикальну партію за те, що вона взялася до р. хлопів, — котрі, як казали ті дд. Дашиньські, — не спосібні ні до якого поступу і не варті, щоби ними займатися. Потім дд. Дашиньські, побачивши, що р. хлоп таки рушається під впливом заходів р. радикалів, перемінили фронт і се дуже похвально з їх боку, та не похвально, що вони тільки себе вважають спасителями р. хлопів. Як би дд. Дашиньським дійсно ходило тільки про піддвижене р. хлопа, вони не тільки признали би працю р. радикалів, але й помогли би zorganizувати р. хлопа в осібну рад. чи соціалістичну партію (бо наші заходи серед хлопів такі, що й дд. Дашиньські інакших не видумують). Тимчасом дд. Дашиньським ходить тільки про те, щоби знищити рад. партію, а винести свою над усе, навіть над правду. Чи се по товариски і по людски?

Бачучи таке, а надто й польські історичні вискоки протів Русинів, — ми прийшли до переконання, що в тім пункті Гал. соц. дем. партія — наш ворог і ми мусимо так думати до ти, доки або дд. Дашиньські не стануть тут інакші, або доки Гал. соц. партія не матиме інших, справедливіших провідників. Нам не легко таке казати, бо, як дд. Дашиньські знають, рускі радикали працювали з ними для освідомлення міських робітників, і ми напр. не раз і не два хвалили польську соц. партію в Галичині, як єдину, с котрою Русини повинні йти рука в руку (тоді ще не було мазурского хлопського руху) і були за спільною організацією р. робітників іє польськими до того що рускі шовіністи закидали нам навіть зраду р. народности і організацію ворога Русинів. А як нам віддячили за те дд. Дашиньські? Нехай згадають перший соціалістичний зїїзд у Галичині і т. д. і т. д. Дд. Дашиньський дійшов навіть до того, що не побачив ніякого соціалізму в заходах М. Драгоманова в Галичині, між тим як усякому звісно,

що Др-ов перший почав соціалістичний рух у східній Галичині і той рух поміг виробити де-що ліпше у самих дд. Дашиньських, — дарма, що вони тепер від того відпекуються. (Ми вже й не кажемо про те, що д. Дашиньський кинув на Др-ва, публично, брїхню, буцім то він воював із „соціалістами“ нечесно). В загалі, в поступованю дд. Дашиньських супротів нас, руских радикалів-соціалістів, особливо таких, що не допускають їх диктатури у Русинів, не бачимо й крихти товарискости, — а бачимо саму високомірність: усе те вічне „ми“, „ми“, й „ми“ — таж як би нікого инчого й на світі не було. Така сектантська високомірність, певне не доведе ні до чого путнього ні дд. Дашиньських, ні Гал. соц. дем. партію.

А тим часом, якби у дд. Дашиньських, замість їх надутости, було більше товари-скости і добросовістности, то можна би устроїти прекрасну і дійсно кріпку організацію, т-є федерацію галицьких робітників і му жиків: Поляків, Русинів і т. п. Та, ба! до того ще дуже далеко...

М. П.

Шановні Товариші!

Уважаю за свій обовязок відозватися також в нагоді полемікі польських соціалістів з рускими, хоч з одної сторони мое здане не може — як гадаю — бути уважане за щось важчого на шалі критики, а з другої підписуючись повним іменем грестним и фамілійним — в ціли, аби тоді о котріх говорю знали мою адресу — ставляю зависимість мою певного стєнення неначе „на карту“. — Я знаю генезу спєречки межі польськими а рускими соціалістами і слїдив-єм пильно розвиток так „соціально-демократичної галицької“, як і рускоукраїнсько-радикальної“ (спеціально - колективістичної — для хлопів руско-української національности“) партії. Отже, загально звісно, що як всі річи в всєсвітнім природнім порядку так і інтелектуальний чинник ума людєского підлягає еволюції: всякій мозк а з ним як єго всі продукти так і переконання в точці відносинів ідеї і интернаціональний до національний. І так тепер не єден із тих, котрі були — як каже Leon Winiarski, в одним з посєднєх річників „Neue Zeit“ (не маю під рукою жєрєла, і не можу для того дословно навести) — фанатичними противниками патріотизму“, навіть зовсім не шовіністичного, стали тепер консе-кветними — хоч не шовіністичними яко соціалісти — патріотами польськими (Н. пр. тов. Daszyński) То своєю дорогою! Але єсли хто

З того, що члени „партії соціально-демократичної галицької“ взяли участь в обході „100-літній роковини конституції 3. мая“ внескуе, що вони викрочили протів напрямови інтернаціональності, є — цієля моєї гадкі — подібний до тих німців-шовіністів, котрі гнівалися на Schneider'a (антісеміту) і єго товари. за то, що взяли участь в виставі праской, к тра була чисто національною виставою чеською, — бо устроєно в роковину борби на білій горі“, в котрій як звісно стороною улягнуто були німці так само, як (в) „конституції 3 мая“, борбі умної, скривджені зістали Русини!) Отже „п. с. д. г.“ не брала преці участі в річонім обході яко партія „польська“ (бо по що-ж би імя „галицька“, коли хочачи бути виключно „польською“ була би ся так і назвала?) — вона брала уділ для заманіфестованя своєї симпатії з реформою носячою в своїм внутрі окрух: будь що будь: поступу, як на азиатиці, справді, відносини давної „Rzpltej“³⁾ Коли тов. Др Яросєвич в Krakowie а Павлик ві Львові зачали — оперті лишень на тій своїй гіпотезі(!!) що буцім то „п. с. д. г.“ взяла участь в обході „100-літної роковини 3. мая“ яко партія польська „аби через то скривдити єї членів руских“⁴⁾ інсинуувати річеної партії „охоту odbudowania Polski od morza do morza“(!)⁵⁾ — були подібні в сам раз до німців шовіністичних, котрі обурялися на німецьку антісеміцьку партію за то, що вона взяла участь в оглядаю „вистави чеської“ і через то заманіфестовали свою симпатію з ділом поступу

чеського, котрого *початком* прецінь не було нічо єншого іно „борба на білій горі“, інсинууючи реченої партії, що вона буцім виступує тамкі яко „партія німецька“ і то там ще, де маніфестують побібєне чехів над німцями! (Застеріхаюся в тім місяці, знаючи психологічній устрій тов. Павлика, що я зовсім, — яко соціальний демократ (*інтернаціональний*, хоч рівночасно польскій) — не можу — природно! — солідаризоватися с „німцями“ в заперечаню чехам їх прав національних) „П. с. д. г.“ на своїх 2 конгрессах, як сноминав вже тов. Daszyński з наведєнями в руках, ніколи не накидовалася Русинам зо своєю „гелемонєю“ — як то тов Павлик закидує⁶⁾ Що „п. с. д. г.“ хоче агитувати межи рускими робітниками мійськими і мужиками, того ніхто з усвідомлєних належито русинів соціалістичних хіба не може за зло єї взяти⁷⁾ так, як дивно би виглядала та партія чеська, котра би не агітовала як іно може, межи польским пролетарятот на Шлезку (Ніхто з польских соціаль демократів не закинув єї охоти до „гелемонії“ і заміри прилучєня земель польских до „корони сьв. Вацлава“ (на підставі, що колись они до той же належали)! (Не потребує, здаєся, застерігати ся, що: іменя „корона сьв. Вацлава“ не уважаю за „поступове“, як, протівно, готів би може мимо воли підхватнути і інсинуувати мені тов. Павлик⁸⁾).

Дальше: Трудно жадати від когось, хто поперше, як тов. Daszyński і єнні тов. польскі, виховані зістали в мові польскій, а по друге, маючи тепер час так занятий одні працею мозково-фізичною заводовою, і агітаційною працею, а єнні працею очно-мозковою редакційною (до котрої треба прецінь, як звісно, і так багато язиків європейских знати і ще ся неустанно нових учити), і при тім ще агітацією, аби ще студював руску мову, маючу передовсім тоту страшенно шкідливу для людей о слабім взроку (як всі працюючи очами, так писателі як друкарі) недогідність, що суть писані буквами гречиского походження, — хоч-

¹⁾ Про Русинів ми вже й не згадували, а казали, що конст. 3 мая скривджений був робучий народ — селяне, усіхих народноєств. М. П.

²⁾ В тім то й горе! З явно польским прапором вільно би Гал. соц. партії поповнити і такі неконсеквенції, та не з прапором „галицька“, бо тут оглядаєся і на рускі елементи, котрі з ніякою історичною Польщею не хочуть і не можуть мати діла. М. П.

³⁾ У відповідь на мої закиди в „Народі“, провідники партії поясняли свій крок тим, що вони бажали показатися на торжестві убійців польского народу, немов дух Банка.

⁴⁾ Не знаю, відки сей цитат? Я не підсував Гал. с. д. партії умисного наміру скривдити Русинів, а казав і кажу, що такі речі вона робить по недомислу — не вважаючи ані на інтернаціональні соц. принципи, ані на фактичні відносини на Україні. М. П.

⁵⁾ Жалуємо дуже, що шановному авторови незвісно, що проводирі Гал. с. д. партії як і їх союзники з „Przedświtu“, завше виступали за границею, перед чужими, яко поляки, яко представителі польської партії, котрої вираєна ціль — відбудованє „ludowej Polski“, при чому до Польщі зачисляли й східну Галичину. Коли се інсинуація, то нехай же „Przedświtu“, „Bulletin“ польської соц. партії виразно відречуться історичної Польщі і відповідно до того поступають. Аж тоді ми їм повіримо. М. П.

⁶⁾ Цікаві ми, що тоді значать виступи д. Данинського протів нас, руских соціалістів, у р. рад. партії, протів нашої партії, протів організації Русинів особної від польської, з заявою єдинонаєствитєльности своєї партії і своєї реєнти для Русинів? М. П.

⁷⁾ Воно то так, як би діло було тільки в соціалізм, а не і в польскім історичнім патріотизмі. Як чисті соціалісти, польскі інтелігентні діячі на Україні по протєту переходили би на бік Русинів і будували з ними Русь — протів історичної Польщі, хоть і в союзі з етнографічною. М. П.

⁸⁾ Не потребує й казати, що се тільки фантазія ш. автора. М. П.

би навіть фонетикою радикалів! — котрі то букви суть яко покрученої дуже негигієнічної форми!) Агітатори — поляки уміють прецінь остільки по рускі, аби русинів чувши і читавши — розуміти! Але трудно знову жадати від *загалу* агітаторів „п. с. д. г.“ на рускій Галичині працюючих, аби по рускі промовляли! Так, як чеги — поки „п. с. д. г.“ не зачала до поляків на шлезку австрійським по польські промавлати — *не* училися по польські і в тім же язиці *не* промовляли, хоч навіть ріжниці межі буквами уживаними обома національностями нема ніякої! — так і трудно, аби і тут, більше як декотрі одиниці із поляків-соціалістів по *руські* промавлали (навіть на класично-соціаліст. западі є єден-лишень примір в аналогічнім случаї: францоza Lafargue-а: — в Іспанії).

Отже же я не скажу: Рускі Братя по ідеї, — ідіт „за приміром поляків на шлезку австрійським“, боби тов. Павлик того взяв може за накликане русинів до піддавання під ярмо „гегемонії польскої“, але кажу: ідіт за приміром чеських соціалістів, котрі закладають окремі організації від сусідних німецьких: Але аби того зділати, треба мати, природно, *людей*. Щоби Ви, любі товариші, сказали, ели-би словацкій пролетарят інтелігентний заложив „радикальну партію словацку“ (колективістичну) [тов. Павлик *певно* буде ся спирати про таку *lana carpina*, як що: „руско-укр. рад. парт.“ заложив не сам інт. проле. або: не проле. в стіслім значіню слова!]²⁾ і елиби більшість тої молодіжи, місто „практичної роботи“ (або кіньчєня студіїв) обурялася на малярських соціалістів, що, для того, що редактор „Bulletin officiel du parti magyareux“ вспінув: о „eventualité“ такої, що би може словакі схотіли разом з мадярами устроїти федераційну республіку³⁾ інсинуували їм, що во-

ни всі — гвалтом гочат їх до тої федерації втяхнути! Зказали-бисте певно: „То якась некультурна національність тоті словакі!“

Отже коли би Ваші люде вже рука в руку з нашими працювали на цілій лінії и поставлять тим самим таку силу культурну аби „п. с. д. г.“ не потребувала народ рускій в свою організацію забирати для просвідчення его, тогди моглибисте виновати за того „п. с. д. г.“ — елиби Вам і тогди ще до себе народ рускій забирала; але яким правом тепер уважається покривджені за єї братню культурну працю?¹⁾

Ели-би „п. с. д. г.“ хотіла кого-небудь „polszczyć“, то би преці *жидам* — котрих загаль національного почуття так — як би не мав хиба! — не будували окремої організації!²⁾

Міх-би декотрий з товв. прихильників Ігавлика, або зрештою і з групи шовіністичної а ла тов. Лукянович (хоч усвідомлений що до органічної нездібности тов. Павлика до акції політичної, мимо того ж геняльности³⁾ яко писателя) могли би закинути, що буцім „Русини можуть уміти і промовляти навіть по польські а поляки „не ласкаві“ по *руські* ся учити“. На таке „dictum“ я єму відповім, що: Русини-соціалісти, яко виховані в школах польських на Русі галицької (засгеріхаю ся для тов. Павлика, що уважаю того, яко інтернаціоналіст польскій — за кривду для Русинів, подібно як школи російські для поляків); отже Рус. — соц. уміють мимо своєї воли лише — може по польські як свим рідним язиком і зашчитно-моральну через того „гегемонію“ над польськими свими братами-агітаторами держать, і по польські научити ся їм не штука! — Поки рускі соціалісти будут кіньчити без кіньця студія і вигідно теоретизувати про *lana carpina*,

) Польська соц. дем. партія не представляє ніякої культури вищої від тої, яку представляє руска радикальна партія. Ніякої просвіти польська соц. партія рускому народови не дала, не дає і ледви чи й може дати. Руский нарід повинен належати до р. рад. партії, а польська соц. партія нехай собі загортає Мазурів. Кому-ж из Поляків на Руси за тісні рамки польської соц. дем. партії, яко робітничкої, нехай пристає до р. радикальної партії. Тимчасом дд Дашинські не хочуть і бачити того, що робить, для освідомленя р. народу, р. рад. партія, і бажають захопити в свої руки чужу працю і чужий нарід. Позаяк основою інтернаціонального соціалізму є те, що кожний нарід має спасатися сам, то є того виходить і konieczність рускої організації, самостійної від Поляків, як і Поляки zorganizовані осібно від Німців, Росіян і др. Інче діло, як би Русини сами просилися в польську організацію. Лізти до Русинів непрошеном, по просту недеклятно. М. П.

²⁾ То для жидів польська соц. партія признає особну організацію, а для Русинів ні? — Чудесно! М. П.

) Приймаю се за жарт, бо мені далеко до якої-небудь „геняльности“.

М. П.

¹⁾ От Вам і широко-наївне признание Поляка: він радо вчиться усяких мов „європейських“, тільки не рускої, — котрої потрібно для проповіді его ж мудрости серед мас! Хиба ж се не зневага, або хоть не крайня непрактичність?! Впрочім такі признає самих Поляків важні тим, що вони показують велику ріжницю між польською і рускою мовою і народністю — більшу як межі чеською і польською. Значить, теорія gente Ruthenus, natione Polonus, провалюєся основно. А в такім разі провалюєся і один із найважливіших резонів історичної Польщі з Русинами...

М. П.

²⁾ І не думаю!

М. П.

³⁾ Порівняне се хромає: Наші лондонські мадяре кажуть: „хочемо республіки польскої, до котрої мають належати Русини і Литвини, а якби евентуально і т. д. Галицькі ж мадяре виразно кажуть, що вони централісти. Нас дуже радує, що д. Ч. не такий, і ще більше радує валоби, якби загаль польських соціалістів був не такий. Та, в такім разі вони перші повинні запротестувати протів дд. Дашинських і „Bulletin-ів“ Чи запротестують? М. П.

бо на „підставі“ лишень своїх „геняльних“ гіпотез, поти не півстане ані одна організація соціалістич. з русинів зложена, обонятно, чи она буде під загальним „страшним“ для товв. Лукянович в і Павляків „централістичним“ провідом „п. с. д. г.“ чи „п р у. р.“! Бєли-би товв. рускі не відстрапалися (не знати чого?) увязненєм тов. Стефаника¹⁾, іно агітовали, — хоч би іно підчас ферій — за своїми кандидатами до сойму, то-би я не мав взлядом Krakowskich товв. права до попередного закиду (теоретизованя і некультурности), але понежи я — пізнавши їх добре яко вірний їх товариш в Krakowie (належачий до „Громади“ все (вже? М. П.) тогди, коли „Czytelnia akad.“ не мала соціалістичного виділу аби не попірати іно буржоазного товариства, не можу, — хотючи їм правду (яко правдивий приятель сказати) — на них таких подіїв (? М. П.) будувати!!

Отже даю приятельську раду: Аби „п. с. д. г.“ не потребовала, яко все підозрівана, бо зложена іно з Ляхів і жидів (!!) в сам раз як за „Rzpltej“ на Україні (!!) „забезпечати собі терен з заду, аби такі некультурні народи, як Русини, не параліжовали“ їю, то найже рускі товариші окажуть ся „культурними“ в якій вже будь спосіб, що-би іно зачати „культурну практичну працю“, абз, як того не можуть найби „тихо сиділи, не рипалися“ та не опізняли через того хоч докінчення своїх вічних студіїв вігідним теоретизованєм і не шкодили через лапанє „dwóch srok za ogony paraz“ сиїльній справи: визволення людскости (а в тім так хіба Поляків як і Русинів) з ярма неволи економічної!

В Стрию 19 серпня 1895.

Władysław Czermęński, медик.

ДРІВНІЩІ ПИСАНЯ

М. П. Драгоманова

(найдені між его паперами).

І. Наукова вартість „Исторіи Литературы русской“ проф. Ом. Огоновского

(Лист у ред. „Дѣла“ М. Драгоманова*).

Саме отсе одержав я ч. 128 Вашої газети і побачив там статейку д. И. К.:

¹⁾ Ми не знаємо таких товаришів, котрі би страхали ся увязненєм т. Стефаника (остатнього арештовано в городеньскім повіті, за радикальну агітацію та коломиїський окр. суд увільнив его зовсім після 10 днів слідства). М. П.

*) Сего листу ред. „Дѣла“ не схотіла напечатати. М. П.

„По выходѣ нового тому Исторіи Литературы проф. д-ра Омеляна Огоновского“. Здивували мене там многократні звороти до мене і навіть виразне обвинуваченње мене з поводу того, буцім то я навіть беру участь в якійсь „скомбинованій кампанії“ проти проф. Огоновского, а тим часом не берусь до того, щоб написати „властиву критику“ на его „Исторію литературы“, — а лишень „кидаюсь на наукові праці д-ра Огон. з боку, пристрасно“ і т. д.

* Смію думати, що заміром д. И. К. і редакції „Дѣла“ було не осягнути які небудь чисто полемичні цілі, а вимогти од мене суд про Исторію литер. д. Огоновского, то й обертаю до Вас сей лист.

Перш усього можу завірити д. И. К., що не в моїх звичаях і „характері“, — про котрий згадав і д. И. К., — брати участь в яких небудь „скомбинованих кампаніях“. Коли я писав що небудь про праці д. Огон., то лишень, як „вільний козак“. До того я „кидався на праці д. Огон.“ зовсім не сбоку, а прямо з фронту, там коли мені се треба було по цілі моїх літературних робот у Галичині. Так я вказував на *riae fraudes* д. Огоновского в его популярних книгах і в переднім слові до Кобзаря Шевченка. Так в рецензії на виданє сего Кобзаря, зроблене д. Огонов., я вказав на его схоластичні погляди, на нелогичність поділу творів Шевченка, на наукові помилки, на чудне нерозуміннє таких термінів як: реалізм, позитивізм і т. д. — і д. И. К. не показав мені, щоб я помилився в своїх показах.

Я справди не написав „властивої критики“ на Исторію Литературы д. Огоновского, меж инчим і через те, що „критика така вимагала бы довгенької студії“, як каже д. И. К. Але ж усякий писатель волен у своїх роботах, і я ні звідки не ба-

чу, чому б то я мусив писати критику на працю д. Огон, одриваючи час од других своїх студій. Коли ж д. И. К. і кому небудь другому вгодно знати мій загальний суд про Історію Литер. д. Огоновского, то я можу сказати єго в коротких словах між инчим і для того, щоб суд той не змішували з яким небудь другим, комбінованим і некомбінованим.

Працю д. Огоновского я знаходжу дуже корисною, як свод певного роду данних, — але знаходжу в ній масу хиб і брак прикмет власне наукових. Стара наша література оброблена д. Огон, очевидно, без самостоячих студій, і навіть без докладного знання того, що зроблено для сего ученими в Росії, навіть того, що єсть в компендіях Галахова, Порфирієва і др. Слабість сеї часті праці д. Огон показана досить ясно і в реценції пр. Соболевского (А. С.), котрої зміст дуже вільно представив д. И. К., сказавши, що буцім то пр. Собо. тільки „вказав на якусь поминену книжку“. Далі, так сказати, середній вік історії нашої літератури, XVII—XVIII, оглянуті д. Огон., страшенно неповно. Досить буде сказати, що про літературу тодішніх віршів і драматичну майже нічого не сказано д. Огон., через що й поява нової літератури нашої на мові чисто народній вийшла у д. Огон. як *deus ex machina*. Такі пропуски особливо дивні в австро-руського ученого, бо власне в Австрійській Русі можна знайти навіть рукописні матеріали дуже цікаві з сего власне періоду. (Деякі опубліковав напр. д. Мирон в „Кіевской Старині“ і инде).

До того всякі паралелі, які дуже часто робить д. Огон. між нашою старою культурою і південно-руською (або „дикої Москви“, як каже д. Огон.*) показують до-

сить дивне для університетського професора незнакомство з історією літератури в Новгороді, Москві і т. п. — Нарешті спомини, які де-інде робить д. Огон. про нашу устну словесність, показують повне незнакомство єго зо станом науки про сю словесність в Європі, — так що ми з чистим страхом ждемо осібною тома, котрий мусить видати д. Огон. про сю словесність.

Найважливіша частина праці д. Огон. є огляд нашої нової беллетристики і поезії з часів Котляревского. Се властиво і єсть головний осередок єго праці, за котрий всякий буде єму вдячним. Д. Огон. звів тут велику силу матеріалу, розкинутого часто по дрібним брошурам, по часописам, котрих важко здобути, матеріалу поетичного, беллетристичного, а також рецензій. Особливо треба сказати д. Огоновському спасибі за звод матеріалу австро-руського. Тільки ж на сему зводі матеріалу і кінчається вся наукова вартість д. Огоновского. Властиво науки, історії в ній нема і навіть корисної літературної критики наших писателів бути не може при способах підходу до справи і при загальному літературному утворенню д. Огоновского.

Чи з лихого зрозумілого патріотизму, чи по иншій причині, д. Огоновский зовсім ізолював нашу літературу од обставин і ідей, які панували над нею і в Росії і в загалі в Європі. До того перемішавши, явно з патріотичною тенденцією, писателів російсько-українських і австро-руських, д. Огоновский зовсім одняв у себе можливість судити їх в звязку з тим ґрунтом, на якому вони виростили, то б то одняв у себе можливість написати власне наукову історію літератури в звязку з історією громади. Різниця ж громадського ґрунту російсько-українського і австро-руського страшенно велика, не гляючи на подobenство етнографичного підґрунту їх, простого

*) Тут, очевидно, помилка. Розуміти треба: „між півд. р. і московскою культурою“. М. П.

народу з єго словесністю. Через те напр. з австро-руських писателів лишень небагато і в деяких творах (як напр. Федькович і Франко в новеллах) можуть бути підведені під одні рядки з писателями російсько-українськими, або через те, що в один час своєї літературної праці торкалися до згаданого підґрунтя (як Федькович), або через те, що навмисне сближались з ідеями і манерами російсько-українських писателів, як Франко. Головна ж маса австро-руських писателів, як продукт громадських обставин і впливів, особливих од російсько-українських, з остатніми має часто тільки й спільного, що мову, та й то не завжди. Ми мало помилились, коли скажемо, що й доси галицькі писателі належать до тих напрямків, літературних і ідейних, котрі панували в Росії до Пушкіна і Гоголя і з котрих російсько-українські писателі вже вийшли ще з часів Квітки. Через те переходить д. Огоновського од рос.-укр. писателів до австро-руських і на оборот роблять пречудне враження і зовсім не наукове. Вкажемо напр. хоч на переход од Панаса Мирного до Федора Заревича і Волод. Барвинського і далі од Н. Вахнянина і Льва Василовича до Василя Чайченка!! — в остатній частині Історії д. Огоновського.

Коли обернемося до деталей, — до естетичного і соціологічного суду д. Огон. про твори різних авторів, то тут на кожному ступні натикаємося на речі неймовірні: терміни, як ідеалізм, реалізм, романтизм, позитивізм, натуралізм, соціалізм і т. д. д. Огон. вживає такими способами і так неконсеквентно, що просто не знаєш з якого лексикону він їх бере, в які часи живе він? Через те, навіть отклавши на бік питання про вірність оцінок д. Огон. поодиноких авторів і творів, часто просто важко зрозуміти, що власне хоче сказати критик-історик.

Додати треба крайню тенденційність д. Огоновського, не тільки партійну і конфесійну, котра доходить до того, що автор часто не може навіть вірно зрозуміти думки писателів не єго тенденції, щоб достойно з ними полемізувати.

Такий загальний суд можемо ми сказати про „Істор. Литер. Руской“ д. Огон. Звісно, нам можна замітити, що суд сей гол словний. Але ми пишемо не з власної ініціативи і не думали писати подрібну критику на працю д. Огон., а в теперішню хвилю навіть не маємо єї під рукою. — Всякому вільно подивитись на наш суд, як на невартий уваги. Ми ж, складаючи одвічальність за публікацію єго на тих, хто єго визвав, просимо тільки об однім: не змішувати єго ні з чим іншим і не приписувати нам ніяких побічних замірів.

М. Драгоманов

Париж, 30. авг. 1893.

II. Словарь російсько-український.

Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка.

З початком сего року „Зоря“ почала видавати працю, котрої заголовок ми зараз написали. Звісно, всякий словарь — річ позитивна, — хоч не можна не пожалкувати, що в нас словарна робота йде не з того кінця, з якого треба. Так в Галичині явився перше німецько-руський словник (д. Партицького) раніше, ніж Мало-русько-німецький Желіховського. Так тепер виходить словарь російсько-український, коли не маємо українсько-російського, — котрий мусив би бути для наших земляків найпершим ділом, бо більша частина їх, що живе в Росії, німецької мови не знає, а освічені люди з них безспорно знають російську мову ліпше ніж українську.

Ну, та коли вже так сталося, то будемо бажати, щоб по кр. мірі Словарь російсько-український був доладний.

Поки що вийшов тільки перший аркуш роботи дд. Уманця і Спілки, та й у тому більша частина ще не дає власне словника. Тільки ж коли судити по тому, що напечатано, — то треба попрохати дд. Уманця і Спілку спинити на якийсь час друк своєї роботи, та ліпше її виправити. „Пояснення скорочень“, котре в купі єсть і списком джерел словника, показує якусь безсистемність праці і чудновату неповноту джерел. Так напр. для творів д. Куліша показано 11 скорочень, — а різні видання напр. народніх пісень показані під одним знаком Н. П. — Шукай вітра в полі, коли схочеш перевірити цитату! Поряд з тим маємо два знаки на один род нар. словесности: Н. К. — Народна казка і Н. О. — Нар. оповідання, — коли в бібліографіях їх названо однорідні видання, — напр. до першого знака: збірку Рудченка, а другого: Драгоманова, Куліша (казки в Зап. о Ю. Р.) і т. и.

Далеко більша біда, що список джерел дд. Уманця і Спілки дуже неповний, — до чудноти. Так між казками не ма навіть збірки Чубинського (I—II тт. Трудів експедиції і т. д.) та з усієї збірки Чубинського згадані тільки приказки, поміщені в I т. цієї праці. Не вже ж автори словаря тільки й бачили цей том, або цю частину його. Тим часом, окрім пісень і казок, збірка Чубинського могла б дати чимало слов орігінальних у духовних віршах, в постановках волосних судів і т. и. Між народніми піснями в показчику дд. Ум. і Сп. не бачимо також збірки Костомарова (в Малор.-Сбор. Мордовцева) ні Максимовича, ні статей Костомарова в Русскої Мысли з багатим числом примірів пісень, — ні накінець звісної й багатой збірки Головацького!

На решті для авторів словника, котрий буде давати переклади „культурних“ слов російських, дуже чудно не знати таких власне видань, котрі дають найбільше сурйозної проби наукової й політичної прози української, — як галиц. Правда, Зоря, Літературно-наукова Бібліотека, жєневська Громада і економічні твори С. Подолінського і т. и. Не вже не чудно, що в словнику, котрий видає „Зоря“ не вицерпано матеріалу, який дає нпр. Історія літератури д. Огоновського, котра печатається вже кілька років? А може ще чудніше читати після переднього слова, підписаного: Львів таку замітку:

„Малоруско-німецький словар, уложили Е. Желеховский і С. Недільский Л. 1885 і 1886. — На превеликий жаль, тільки на дальше (на коли? на 2-й том??) маємо змогу покористуватись ним“.

Просто очам не віриш! Спеціалісти словарники не могли покористуватись найважливішою нашою словарною працею, котра вже 7-ий рік як продається в усіх одповідних книгарнях і на котру рецензії явилися і в Росії! Коли вже такий гріх случився з дд. Ум. і Сп., — то їм зоставилось одно: задержати на якийсь час друк свого словника, поки не „покористуються“ словником Жел. Нед., — а виступати перед публікою з такими пропусками значить наражуватись на те, що хто небудь перекладе російське слово халатність — спосіб, яким скомпоновано словарь дд. Ум. і Сп.

Самого того словника надруковано, поки всего 4 сторони, то й не можна ще скласти про него конечного суду. В усякім разі можна сказати, що багато примірів на тих сторонах зовсім не трєфкі(!) і по більшій часті займають тільки місце. Багато перекладів не точних: Напр. абсолютизмъ переложено: 1 безумовність, 2 са-

модержавство; ми думаємо, що безумовність одповіда слову абсолютність, безумовність, а не абсолютизм; при сему слово абсолют — не поставлено в словарі дд. Ум і Сп. Августійшій не перекладається словом найясніший, котре є в нас перекладом *clarissimus*, а не *augustus*. Бабиц значить не акушеръ, а син акушерки-баби

Слова акціонерная компанія, акціонеръ, акція поставлені підряд і переложені без логіки так: спілка, товариство, спільник, товариш; квіток на пайку або вкладку в спілці. Тим часом спілка, товариство зовсім не значить непременно акціонерная компанія, а ні товариш-акціонеръ, — інакше хто переведе товариство запорожське — акціонерная компанія запорожская, — а з другого боку фразу: директоръ распорядился не спросивъ акціонеровъ — не спитавши товаришів, — і вийде неточність. Коли вже слово акція переложено квіток на пайку, то треба було перекласти: акц. компанія — товариство на пайках, а акціонеръ — пайщик. Слово алырникъ переложено: 1) дурисвіт, шахрай 2) глитай, жмикрут, тимчасом це слово од корня ларъ = скриня, і значить перш усього: скушій, — потім може бути глитай, а ще дальше шахрай(?) и т. д.

На кінець скажемо про одну річ, котра споминається в передньому слові словаря дд. Ум. і Сп., — а власне про великий словарь укр.-російський, коло обробки котрого дд. Ум. і Сп. працювали і з котрого багато користувались, — котрий вони сподівались бачити не забаром у печаті, — але про котрий тепер, як вони кажуть, і „чутки не має“. Хотілось би знати, що ж тепер сталося з тим словником? Чому він не появляється в печаті? Таке спитати має право всякий українець, — бо на словарь той за 30—40 років (ще з часів Основи) пішло чимало громадської праці й громадського гроша. — (1892) М. Д.

III. Дневник Шевченка — не в оригіналі.

У нас ще люде не навикли до самих елементарних літературних звичаїв цивілізованих громад. Один за одним наші перекладчики дозволяють собі перероблювати то Гоголя, то Гомера, то Софокля. А тепер хтось печатає в „Правді“ „Дневникъ Шевченка“, писаний по російському і нігде ще цілком не напечатаний, в перекладі українському. Робиться се, звісно, з думкою патріотичною, та при тому забувається, що без точности наукової нема і освіченого патріотизму, а точність наукова треба, щоб усякий документ був перш усею напечатаний в оригіналі і по можливості дипломатично. До того перекладчик, „Дневника“ Шевченка любить неоголизи, котрі вжива не консеквентно, так, що дуже часто читаєш его працю і не розумієш, що власне хотів сказати Шевченко. — В кінці виходить нова біда з тим Дневником, котрий прийдеся печатати в третій раз, — бо перш его напечатали в „Основи“ дуже обскубанним.. (тут рукопис уривається.)

IV. Французько-російське жениханє.

Мало у нас місця і на найблизчі справи, та вже коли в „Народі“ знято розмову про франко-російське женихання, то попробую сказати слівце й од себе і може хоч два-три факти нових додаю в справі, котра все ж таки інтересує наших земляків.

Жениханє між республікою і деспотією не так то незвичайне диво, коли приглянуться пильно. То справа заграничної політики, — котра перш усього зверта увагу на спільних ворогів. Не так давно женихались з Росією Спол. Держави П. Америки, та й доси вони з усіх держав Європи в найбільшій прихильности держать себе до Росії і навіть зробили для останної таку уступку в справі видачі переступників, яку навряд чи зробила б навіть яка монархія європейська, окрім Прусії. Спеціально ж Франція привчила нас до

опортунізму своєї заграничної політики ще з тих часів, коли ся „старша дочка католицької церкви“ єдналась з Турцією проти „апостоліческих“ Габсбургів, на боці котрих часто бував і папа.

Очевидно для всякого, що корінь женихання франко-російського в Страсбургу і Меці, в трійній спілці і що навіть остатнє придав жару французам візит італіанського наслідника у Мец, — виступ справди навіть гідкий, бо тут принц династії, що опирається на революційний плебісцит і дістав Мілан за помоччю Франції, явився демонструвати і проти Франції і проти лотаринчиків, котрі, коли б у них зробили плебісцит, то певно ж обізвались би за Францію.

Що нового в новітих французьких маніфестаціях, так се те, що в них зовсім не виступило бажання добитись в купі з Росією *revanche*-у над Германією, однявши в неї Альзас і Лотарингію, а напрооти показалось горяче бажання власне миру. Се показує, що праві були ті, котрі казали, що не гляючи на всі недавні викрики французів про *revanche* і великі видатки на армію, французи зовсім не хочуть нової війни, навіть страшенно бояться єї і налякались єї особливо після того, як склалась трійна спілка. Можна вбачити цілковиту правду в слові, котре я чув у Парижі, що спілка між Францією і Росією, коли не верне Франції Страсбурга і Меца, то по крайній мірі вбереже її Франшконтє і Ніццу. Як же було французам не радіти, побачивши, що царь Росії прогугує ім руку?!

Правда, се можна було зробити трохи инакше, — та у французів уже такий нервовий характер, що вони не знають міри, а окрім того в момент женихання виступили осібні елементи, про котрі скажемо далі, — то і вийшло, що окрім частини французьких соціалістів, котра знаходиться під спеціальним впливом німецьких соціал-демократів, усі французи кри-

чали не тільки *vive la Russie*, але і *vive le Czar!* (Більше рукописі не найшлося).

З поводу думки про поділ Галичини.

В передущих врах напечатана стаття д. Евг. Левіцького с поводу міністерської президентири гр. Баденього. Там було ненаручно робити свої закиди тій статі, та тепер я мушу сказати, що редакція „Народа“ не годиться с тим, що д. Левіцький каже про поділ Галичини. Се є становиско „руського державного права“ — справа, про котру редакція „Народа“ сказала свою думку ще в 1891 р., і на котрій стоїть і доси. Тому окликові ми тепер противні головню через те, що він може Русинів відвести від головного: праці коло просвіти та організації маси для добутя політичних свобод; і може дати ще більшу перевагу в рускій Галичині реакційним і аристократичним елементам руским і польським. При теперішньому стані рускої маси, поділ Галичини мігби вийти тільки в користь тих же Бадєних і наших Барвінських.

М. П.

Від редактора.

Через смерть небіжчика М. П. Драгоманова, головної підпори мосі і „Народа“, а також через мою недугу, — я отсе мушу перестати видавати „Народ“, намісць котрого основується нова часопись, під редакцією д. В. Будзиновського, — „Радикал“, котру я й рекомендую. Землякам на стілько, на скілько вона буде йти в тім самім напрямку і держатися тих самих основних принципів, що „Народ“.

Вкупі з основанєм „Радикала“, призначеного для інтелігенції рускої в Австро-Угорщині і в російській Україні, розширюється популярна часопись „Громадський Голос“, котрий від тепер виходитиме двічі в місяць, і котрий уже доказав свою живучість.

Перестаючи видавати редаговану мною часопись, я роблю се зо свідомостю про єї хибі, хоть, правду кажучи, вони зале-

жали не від мене одного, а й від гурту руско-українських радикалів, що піддержували мене мало, особливо морально.

А про те я, розстаючися з читаючою громадою, маю, бачу, право робити се і зо свідомістю того, що „Народ“, при всіх своїх хибах, усе ж таки не промине без сліду. Він підняв руско-український радикальний стяг і служив українській радикальній справі, в найтяжчі хвилини, як знав і міг, — а тимчасом сам хід життя показав нетривкість заходів рускої інтелігенції інших партій у Галичині, і сама маса руского народу, — дякуючи між инчим і популярним виданням „Народа“, — стала підніматися і радикалізуватися очевидячки. Се видно найкраще підчас теперішних виборів до сойму, котрі, без огляду на те, який буде їх результат, усе-ж таки показують живучість нашого радикального руху серед селян і переконують загал Русинів про єдиний вихід для рускої політики — в радикалізмі. Заслуга „Народа“, а власне головного робітника в нім М. Драгоманова — та, що він наперед угадав се, прояснив сю еволюцію серед руско-українського народу і вказав реальний напрямок рускому масовому рухови, напрямок, у котрім той рух дійсно иде і далі буде йти. Тепер Драгоманова не ма, я зовсім не здужаю, — нехай же діло, котрому ми служили, беруть у свої руки другі люде, здоровіщі ніж я. Бажаю їм зробити на сім полі більше, ніж я міг.

Цілорічні передплатники „Народа“, т. є. ті, що заплатили за него до кінця с. р. получатимуть до того часу „Радикала“ даром.

Коли здоровле мое поправиться, я думаю узятися за популярні брошури й видання по історії руско-українського руху. Між инчим я бажаю написати монографію про М. П. Драгоманова. Обертаюся до всіх, кому дорога его пам'ять і справа,

котрій він служив, — допомогти мені зложити й видати сю монографію.

Мій адрес буде від 1. октября с. р. такий: Львів, ул. Суніньского 16, (Lemberg, Supiński Gasse 16.)

15. сентября 1895.

Михайло Павлик.

Вийшли виданя:

Про волю віри. Написав М. Драгоманов. Переклала з великоруської рукописі Н. С. Ж. Видав М. Павлик. Львів, 1895. Друкарня Шевченка. 8°, ст. 1—45. Ціна 15 кр.

В справі Угорської Руси. Посмертний голос М. Драгоманова. Видав М. Павлик. Львів, 1895. Друк. В. Манецкого. Мала 8°, ст. 1—15. Ц. 4 кр.

Перші поминки М. П. Драгоманова (у Кракові.) Видав М. Павлик. Львів, 1895. Друкарня В. Манецкого 16°, ст. 1—20. Ц. 6 кр.

Повістки і Ескізи з українського життя. Написав А. Кримський. Видано під доглядом М. Павлика. Ціна 60 кр. Коломия і Львів, 1895. 8°, ст. I—IV+1—322.

Основные положения Эрфуртской Программы К. Каутекаго. Изданіе М. Павлика. Коломия, 1894. 8°, ст. 1—346. (Видане призначено для Росіян).

До сего нру додає ся заголовок і зміст „Народа“ за 1895.

Помилка. В прах 15—16, на ст. 251 1 рядок низу замість Стронін має бути: Суворін.

Кінчитесь друкувати книжка п. з.

Михайло Петрович

ДРАГОМАНОВ

1841—1895.

С портретом автора.

Зладив і видав **М. Павлик.**

Коштом Українців.

Ціна с пересилкою **2 г. 20 кр.**

Львів, 1895. З друкарні В. Манецкого.

Книжка, поверх 30 листів печаті на гарнім папері, міститиме опис юбілея, смерті і похоронів М. П-ча, відзиви по поводу них, автобіографію М. П-ча і бібліографію его творів.

ИП.20.801
1895

